

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
В Ө
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгəлəлэр мəзмунəsi)

Дөрдүнчү бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
журналына əlavə

Бакы — 1966

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəчмуəsi)

Дөрдүнчү (52-чи) бурахылыш

3841

„Азəрбајчан мəктəби“

журналына əлавə

Бакы—1966

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

МҮӨЛЛИМИН КИРИШ СӨЗҮ

Сон вахтларда бә'зи методист вә мүәллимләр дәрс заманы дәркетмә (гаврама) просеси мәсәләсинә биртәрәфли јанашараг, белә бир фикир ирәли сүрүрләр ки, куја мүәллим бүтүн синифләрдә вә дәрсләрдә, тәдрис олуна фәннин факт вә һәгигәтләрини «шакирдләрин өз данышығы вә дили илә» үзә чыхармаға чалышмалыдыр. Мүәллимин өз нитги исә (әслиндә чох зәрури олмасына бахмајараг) куја шакирдләрин фәалијјәтини «зәнфләдир, сарсыдыр», дәрсдә дарыхдырычы вәзијјәт јарадыр вә буна көрә дә мүәллимин нитги, ибтидан синифләрдә бир тәдрис үсулу, тәрзи кими, ләғв олунамалы, орта вә јухары синифләрдә исә хејли азалдылмалыдыр.

Белә бир рә'ј, һәр шејдән әввәл, мүәллимин нитгини гијмәтләндирмәмәк, шакирдләрин тәрбијәсиндә вә онларын биллик әлдә етмәләриндә онун бөјүк ролуну вә әһәмијјәтини азалтмагдан башга бир шеј дејилдир.

Бурада вахты илә В. И. Ленинни Капри партија мәктәби шакирдләринә көндәрдији тарихи бир мәктуб хатирә дүшүр. 1909-чу илдә, тәдрисин идеја-сијаси истигамәти һаггында јазылмыш һәмин мәктубда даһи рәһбәрин гејд етдији фикирләр ејни дәрәчәдә бүтүн мәктәбләрә, хүсусән күтләви мәктәбләрә дә андир.

В. И. Ленин јазырды: «Јолдашлар, сиз чох көзәл баша дүшүрсүңүз ки, һәр бир «нәзарәт», һәр бир «рәһбәрлик», һәр чүр «мәрамнамәләр», «низамнамәләр» вә с. бунларын һамысы мүнәзирәчиләрин тәркиби гаршысында бош бир шејдир. Һеч бир нәзарәт, һеч бир мәрамнамә вә и. а. мәшғәләләрин, мүнәзирәчиләр тәркиби илә мүүјјән едилән истигамәтини гәтијјән дејишдирә билмәз».*

Мүәллим өз кириш сөзүндә һәм ишин әсил маһијјәтини ачыб изаһ етдијиндән, һәм дә һәмин мәсәләјә шәхси мүнәсибәтини билдирдији үчүн, онун нитги шакирдләрин хатириндә

* В. И. Ленин, Әсәрләри, 15-чи милд. сәһ. 484.

МҮНДӘРИЧАТ

	Сәһ.
Проф. А. С. Абдуллајев — Мүәллимин кириш сөзү	3
ИБТИДАИ МӘКТӘБДӘ АНА ДИЛИ ТӘДРИСИ	
М. Мәммәдов — II синифдә тематик лүгәт үзрә апарылан ишләр һаггында	9
ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ	
М. һачыјев — «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндәки бә'зи дил хүсусијјәтләринин шакирдләрә өјрәдилмәси һаггында	19
С. Әлијев — Бағлајычы бәһсинин өјрәдилмәсиндә мугајисәдән нечә истифадә едирәм	26
Н. һүммәтов — Шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишафында јарадычы чалышмаларын ролу вә әһәмијјәти	34
Б. Нәчәфов — Шакирдләрдә рабитәли нитг вәрдишинин инкишаф етдирилмәси тәчрүбәсиндән	45
С. Рзајев — Фе'лин семантик нөвләри	48
ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ	
Ә. Гарабағлы — Мәктәбдә бәдии әсәрин тәһлили	56
С. Әлијев — Классик ше'римизин формалары	70
Ј. Јусифов — «Өлүләр» комедијасынын тәдриси заманы шакирдләрин елми-атензм руһунда тәрбијә едилмәси тәчрүбәсиндән	78
С. Абдуллајева — Әдәбијат дәрсләриндә шакирдләрдә атенст-материалист дүнјакөрүшү јарадылмасы тәчрүбәсиндән	92
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билirik	100
1966-чы илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунуш мәгалә вә материаллар	109

уzun мүддэт гала билэр. Бүтүн бу мәсәләләрдә мұәллим—ән көзәл бир «әјани васитә» кими синиф гаршысында нүмунә ола билэр. Әкәр мұәллимин нитги, өз дәринлији вә һәчми е'тибары илә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғундурса, әкәр бу нитг рәңқарәнк һиссләрлә зәнкин олуб синифдә отуран шакирдләрин зәһнинә, онларын тәәссуратына вә тәсәввүрләринә доғру јөнәлдилмишсә—белә бир нитг, ола билмәз ки, шакирдләрә тә'сир етмәмиш олсун вә онлары өз ардынча апарә билмәсин. Мұәллимин сөјләдији белә бир нитгин тә'сири илә шакирдләрдә көркәмли јазычылар вә бәдиә әсәрләр һаггында «мүәјјән нөгтеји-нәзәр» јараныр, онлар верилмиш суаллары бөјүк бир марагла, һәм дә мүстәгил оларат һәлл етмәјә, һәм дә онлардан баш чыхармаға сәј едирләр.

Демәк, мұәллим өз нитгиндә һәм шакирдләрин бүтүн псиһи фәәлијјәтини изләмәли, һәм дә изаһ етдији материалы вә бир сыра башга деталларын хусусијјәтини нәзәрә алмалыдыр. О, кимләр гаршысында чыхыш етдијини, нитгинин мәзмуну вә сон һәдәфи нәдән ибарәт олдуғуну габагчадан ајдын тәсәввүр етмәлидир. Бурада мұәллим бә'зи инчәликләри нәзәрә алмалыдыр. Һәр шәјдән әввәл, о, билмәлидир ки, орта синифләрдә дәрәс дејән мұәллимин нитги јухары синифләрә нисбәтән даһа ғыса вә даһа јығчам олмалыдыр. Лакин буна бахмајарағ, һәр һалда орта синифләрдә дә бир сыра нәзәри характер дашыјан мәсәләләр, үмумиләшдирмәјә еһтијачы олан мөвзулар, јахуд тәрчүмеји-һаллар һаггында мә'лумат вермәк лазымдыр ки, мұәллим онлары сөјләмәли вә изаһ етмәли олур. Әкәр мұәллим һәмин мөвзуну али мәктәб аудиторияларында тәләбәләрә изаһат вердији шәкилдә сөјләјәрсә, шүбһәсиз бөјүк сәһвә јол вермиш олар.

Мұәллимин орта синифләрдә вердији изаһатын али мәктәб мұһазирәсиндән фәргә будур ки, мәктәбдә верилән изаһатда мұәллим әсас мәсәләләри ајдынлашдырмағ вә үмумиләшдирмәк истәдикдә фактик материала даһа артығ јер вермәлидир; јәни о, изаһат заманы: мәтндән мүәјјән ситатлар кәтирмәли, ајры-ајры епизодларын мәзмунуну јенидән сөјләмәли, јазычы һаггында данышмалы вә с. Бүтүн булар мұәллимин вердији мә'луматы конкретләширәр, шакирдләрин исә дәрәсә олан марағыны даһа да артырар. Белә һалларда, материал бол оларса, мұәллимин нитги чоғ вахт алмамалы вә шакирдләрин јорулмасына сәбәб олмамалыдыр. Бөјүк педагог К. Д. Ушинскинин дедији кими, зәһни гаврама о гәдәр дә асан

иш дејил вә бу хусусијјәт бүтүн шакирдләрдә ејни дәрәчәдә олмур. Мұәллим өз нитгини елә бачарыгла гурмалыдыр ки, о өз данышығынын бүтүн синиф тәрәфиндән мәнимсәниләчәјинә габагчадан әмин ола билсин.

Синифдә мүәјјән истигамәтә јөнәлдилмиш вә мәгсәдәујғун олан нитг—мұәллимлик сәнәтинин һәгиги әләмәтидир.

Мұәллимин изаһаты јалныз лазым олан мә'луматы билдирмәк үчүн дејил, һәм дә ону чанлы, ардычыл вә дәгиг шәкилдә вермәкдир. Бу онун үчүндүр ки, шакирдләр мұәллимдән мүрәккәб мәсәләләри нечә сөјләјә билмәк нүмунәси ала билсинләр. Мұәллим, белә һалларда, өз данышығында шакирдләр үчүн јени олан сөзләр, мәфһумлар (шүбһәсиз, онлары изаһ етмәк шәрти илә), сөзбирләшмәләри ишләтмәли вә нитгини мәнтиги чәһәтдән дүзкүн, марағлы вә оријинал шәклә салмалыдыр. Дүзкүн гурулмуш нитг шакирдләрин фикри фәәлијјәтини артырмаға хејли көмәк едир. Белә нитгин мәзмуну, һәм шакирдләрин диггәтини чәлб едәр, һәм дә тәфәккүрүн инкишаф етмәсинә сәбәб олар.

Буну да гејд етмәлијик ки, мұәллимин нитгини мүвәффәгијјәтлә мәнимсәмәк мәсәләси, шакирдләрин данышаны динләјә билмәк вәрдишинә нә дәрәчәдә јијәләнмәләриндән дә чоғ асылыдыр. Она көрә, ашағы синифләрдән башлајарағ, шакирдләри динләмәјә, башгасынын данышығына диггәтлә гулағ асмаға адәт етдирмәк лазымдыр. Мұәллим буна о заман наил ола биләр ки, өзү данышдығча синифдәки шакирдләри нәзәрәт алтында сахласын, онларын диггәтинин мәһсулдарлығыны мүнәтәзәм сурәтдә јохлаја билсин. Нитгин мәзмуну мүрәккәб вә ја синиф үчүн јени олан һалларда мұәллим азча фәсилә етмәли, чәтин дәрк едилә билән сөзләрин мә'насыны шакирдләрдән сорусуб изаһ етмәлидир.

Мұәллимин нитги узун олдуғда, белә фәсиләләр мұсаһибә шәклинә дүшүб, шакирдләрин диггәтини кәскинләшдирир вә онлары өзләрини нәзәрәт алтына алмаға јөнәлдир.

Мұәллимин нитги мәнтиги гурулушча асан олдуғда, ону дәрк едиб мәнимсәмәк дә бир о гәдәр асан олар. Буна көрә мұәллимин сөјләјәчәји нитгин планы да ајдын олмалыдыр ки, шакирдләр чәтинлик чәкмәдән әсас мүддәалары јадда сахлаја билсинләр. Бә'зи мұәллимләр ја планы ғыса сурәтдә гејд едир вә ја данышығ заманы өз нитгини һиссәләрә ајырыб онлара ад верир вә јазы тахтасында јазыр; бу заман о, бир мәсәләдән башгасына кечдикчә бир-бир онларын үстүндән чызығ

чәкир. Бу исә өз нөвбәсиндә, шакирдләрин диггәтини мұәллимин ардычыл данышыгына јөнәлдир.

Әлбәттә, мұәллим өзүнә эзијјәт вермәмәк үчүн һәм плансыз, һәм дә фикирләрини ајдын формалашдырмадан да даныша биләр. Лакин бу, мұәллим үчүн асан олса да, шүбһәсиз, шакирдләр үчүн чәтиндир.

Белә һалларда онлар әсас мәсәләләри јахшы мәнимсәјә билмәзләр. Шакирдләрин јахшы дәрк етмәләри үчүн мұәллимин нитги тәкчә дәгиг планла изаһ едиләрсә бу о гәдәр дә кифәјәтләндиричи олмаз. Бура, нитгин әсас мүддәаларыны мұәјјәнләшдирмәјә көмәк едән чәһәтләр, мәсәлән, ифадәннин интонасијасы, изаһат заманы мұәјјән деталлара ушагларын диггәтини чәлб етмәк вә с. бир сыра мәсәләләр дә дахилдир. Хүсусән, бурада изаһ олуна һадисәләрин сәбәбләри, онларын бир-бири илә рабитәси, форма илә мәзмунун алағәси вә с. мәсәләләр ајдын гејд олунамалыдыр.

Мұәллим өз нитгинин сонунда мүтләг сөјләдикләрини јекунлашдырмалыдыр. Белә бир мүхтәсәр тәқрарлама, јазы тахтасында габагчадан гејд олуномуш плана ујғун шәкилдә, лакин чох јығчам апарылмалыдыр.

Мұәллимин нитгиндә ирәли сүрүлән әсас мүддәалар үзәриңдә шакирдләрин јахшы фикирләшмәләри үчүн онлара конкрет суаллар вермәк дә чох фајдалыдыр. Мәсәлән, ХХ әсрин әввәлләриндә Русијада баш вермиш һансы бөјүк һадисә М. Ә. Сабирин јадачылыгында чох мұһүм рол ојнады? Нә үчүн Сабир руһаниләрә, бәј, хан вә тачирләрә гаршы кәскин мұбаризә апарырды? вә с.

Мұәллимин синифдә бәдии әсәрләри әзбәрдән охумасы, синфә бөјүк тәсир кәстәрә биләр. Оун нитги поетик мәтипләрдә (нүмунәләрдә) нә гәдәр долғун олса, бир о гәдәр шакирдләр ону марагла динләјиб мәнимсәјәрләр. Әкәр мұәллим ше'ри вә ја ше'р парчасыны бәдии гираәтин тәләбләринә ујғун шәкилдә охујарса, шакирдләр һәмин әсәрдә јүксәк идеја вә естетик көзәллик олдуғуна инанарлар. Шүбһәсиздир ки, белә бир ишин мүсбәт тәсирини узун-узады данышмагдан даһа чохдур. Мұәллим бу јолла шакирдләрдә елә бир тәәсүрат јаратмалыдыр ки, өјрәнмәк үчүн синфә верилмиш бүтүн әсәрләри, мұәллимин әзбәр билдијинә онлар әмин олсунлар.

Әкәр мұәллим, сөјләнилән көзәл нитги динләјиб, оун күчүнү гижмәтләндирә билмәји шакирдләринә өјрәдә билмишсә, бу заман о, ушагларын нитгини дә мұәјјән дәрәчәдә, зәнкинләшдирә билмишдир.

Бәзи тәчрүбәли мұәллим вә методистләр дејирләр ки, мұәллимин кириш сөзү, охунуб тәһлил едиләчәк әдәби әсәри ја мұшајиәт етмәли, ја да оун өнүндә кетмәли вә ону гаршыла-малыдыр. Әлбәттә, бу сөзләрин мұәјјән мә'насы вардыр вә бу да өз нөвбәсиндә, мұәллимин үзәринә ајрыча чидди бир вәзи-фә гејур.

Мұәллим өз кириш сөзүнү елә гурмалыдыр ки, габагчадан шакирдләрдә охуначаг әсәрә мараг ојатсын вә онлары әсәрин мәзмунуну дәрк етмәјә һазырлаја билсин. Мәсәлән, VI синифдә мұәллимин кириш мұсаһибәси олмадан М. Горкинин «Шаһин нәғмәси» әсәрини ушаглара мәнимсәтмәк әлбәттә, чәтин олар.

Бурада мұәллим өз кириш сөзүндә синиф гаршысында мұһүм бир суал гејмәли вә һәмин суал әтрафында ушаглары дүшүнмәјә вадар етмәлидир: нечә јашамалы? Хошбәхтлик нәдәдир? Шәхси раһатлығда, әмин-аманлығда, тох вә фираван јашамағдамы? Јахуд инсанлығын гаршысында ачылымыш ке-ниш һәјат мұбаризәсиндә, үмүми хошбәхтлик наминә бөјүк халғ идеалына наил олмағдамы?

М. Горки өз илк әсәрләриндән бириндә («Саатлар» адлы һекајәсиндә) һәмин суала чох дәгиг чаваб вермишдир; о, һәмин һекајәдә кәстәриди ки, һәјатын јалныз ики формасы вардыр: 1) чүрүмә, ијләниб кифләнмә, 2) јаныб алышма, парылдајыб шимшәк кими бәрг вурма. Горхаглар, тамаһкар вә ачкөзләр биринчи јолу, мәрд, сәхавәтли вә намуслу адамлар исә икинчи јолу сечәрләр. Көзәллији севән һәр бир шәхс әзә-мәт вә вүгарын бунлардан һансында олдуғуну чох ајдын көрә биләр.

«Шаһин нәғмәси» әсәри јарандығы вахтлар (1895), һәмин мәсәләләр һаггында ваһид бир рәј јох иди. Һәтта, зәһмәткеш-ләр арасында еләләри дә варды ки, онлар јалныз мадди вәзиј-јәтин јахшылашмасы уғрунда мұбаризә апармағы лазым бил-дирдиләр; јә'ни онлары: әмәк һаггынын артырылмасы, иш кү-нүнүн гысалдылмасы вә башга мәншәт мәсәләләриндән әләвә һеч шеј марагландырмырды. В. И. Ленинин дедији кими, белә «игтисадијјатчылар» мүтләгијјәт үсули-идарәси вә капита-лизмлә мұбаризә апармағы сәмәрәсиз бир хәјал адландырыр вә бу јолда гурбанлар вермәји исә ағылсыз һәрәкәт кими гиж-мәтләндиридиләр.

М. Горки «Шаһин нәғмәси» әсәриндә һәјат вә ингилаби гәһрәманылығ һаггында ән мүгәддәс вә чәсарәтли фикирләр

ирәли сүрмүш, күтлэләри пислик вә шәр ишләрлә амансыз сурәтдә мүбаризә апармаға чағырмышдыр.

Көрүндүжү кими, бурада мүәллимин кириш сөзү шакирдләрин шүүруну жүксәлтмәжә, әсәри там шәкилдә дәрк едиб, онун мәзмунуну дәриндән мәнимсәмәжә доғру јөнәлтмишдир.

Јазычынын тәрчүмеји-һалы һағгында шакирдләрә мәлүмат вериркән, мүәллимин кириш сөзү даһа бөјүк әһәмијјәтә малик олур. Бурада әлбәттә, јазычынын тәрчүмеји-һалы һағгында дәрсликдә верилмиш мәлүматы охутдурмагла кифәјәтләнмәк олмаз. Әкәр мүәллим белә бир јолла һәрәкәт етмиш олса, онда чох бөјүк тәрбијәви бир мәсәләни—шакирдләрин ағыл вә һиссләринә тәсир етмәк үчүн онун әлиһә дүшмүш әла бир фүрсәти итирмиш олар. Низами, Фүзули, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, Пушкін, Лермонтов, Крылов, Л. Н. Толстој, Чехов, М. Ә. Сабир, Ч. Чаббарлы, С. Вургун вә онларла бир чох башга јазычыларын кечдикләри һәјәт јолу, халг гаршысында хидмәтләри, онларын шәхсијјәтләри һағгында верилән долгун мәлүмат, шакирдләрин диггәтини чәлб едир, онларә әмәксевәрлик, гәһрәманлыг, сәдагәт вә һәјәтда мүбариз олмаг вә с. бунлар кими бир чох мүсбәт инсани кејфијјәтләр ашыламаға имкан верир.

Јазычынын тәрчүмеји-һалыны билмәк шакирдләрә тарихи бир перспектив—онларә кәләчәк инкишаф үчүн јоллар кестәриб, бөјүк үмидләр верир, охудуғлары әсәрин идеја гүввәсини дүзкүн баша дүшмәжә имкан јарадыр. Демәк, мүәллимин кириш сөзү һәм өјрәниләчәк јазычы вә охунулачаг әсәрин мәзмунуну дәриндән дәрк етмәк, һәм дә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк вә онларә көзәл нитг нүмунәси вермәк үчүн мүһүм бир васитәдир.

Ибтидаи мәктәбдә ана дили тәдриси

М. МӘММӘДОВ,
ЕТПИ-нин ишчиси.

II СИНИФДӘ ТЕМАТИК ЛҮҒӘТ ҮЗРӘ АПАРЫЛАН ИШЛӘР ҺАҒГЫНДА

II синиф шакирдләринин фәал лүғәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәси вә тәфәккүрләринин инкишаф етдирилмәсиндә тематик лүғәт үзрә системли иш апармағын әһәмијјәти бөјүкдүр. II синфин ана дили дәрслијияин мөвзулар принципи әсәсында тәртиби мүәллимин бу сәһәдә мүнтәзәм вә планлы шәкилдә иш апармасына көзәл имкан верир.

«Бостан, диррик вә бағ мәһсуллары», «Һејванлар» («Ев һејванлары», «Вәһши һејванлар», «Јыртычы һејванлар»), «Гушлар» («Ев гушлары», «Чөл гушлары», «Гышлајан гушлар», «Көчәри гушлар»), «Фәсилләр» (Пајыз, ғыш, јаз, јәј), «Шәһәр вә кәнд», «Совет Ордусу», «Аилә, јолдашылыг вә достлуг», «Һәшәрәтлар» вә с. мөвзуларла әлағәдар мәтнләрин өјрәнилмәси заманы мүәллим шакирдләрин лүғәт еһтијатыны нөв вә чинс билдирән сөзләрлә зәнкинләшдирмәк мәгсәди илә кениш иш апара биләр.

Мүшәһидәләр кестәрир ки, бәзи мүәллимләр бу имканлардан ләзыми гәдәр бачарыгла истифадә едә билмирләр. Тематик лүғәт үзрә иш заманы рәнкарәнк чалышмалар апардырмырлар. Ән јахшы һалда мүөјјән мөвзу илә әлағәдар әшја анлајышы билдирән сөзләри садалатмагла кифәјәтләнирләр. Мәс.: Бостан биткиләринин адыны ким дејә биләр? Ким һејван адларыны сөјләр? Һансы гушлары таныјырсыныз? вә с.

Шакирдләр исә садалајырлар:

Бостан (диррик) биткиләри	Гушлар	Һејванлар
гарпыз	тојуг	инәк
јемиш	газ	гојун
хијар	өрдәк	ат
кәләм	гарға	ајы
помидор	сәрчә	чанавар
вәзәри вә с.	гарангуш вә с.	түлкү
		пәләнк вә с.

Шакирдләрнин лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсиндә ишин бу гәјдә илә апарылмасынын әһәмийјәтини һеч дә тамилә инқар етмәк доғру олмаз. Онлар бу јолла әшјалары охшар чәһәтинә көрә сөзлә тәсниф едир, нөвләри бир чинс әтрафында группашдырырлар. Лакин тәкчә сөзлә тәснифетдирмә илә кифәјәтләнмәк олмаз. Чүнки бу вахт садаланан сөзләр архасында дуран реал варлыг үзрә шакирдләрнин һансы һәчмдә билик вә тәсәввүрә малик олдуғлары мүйәјжәнләшмәмиш галыр. Анарылан јохламалар кәстәрир ки, онлар мөвзулар үзрә садаладығлары сөзләрин хејли һиссәсини шифаһи вә јазылы иншаларында ја тамамилә ишләтмир, ја дә дәғиг ифадә етмирләр. Гүввәли шакирдләр һејванлар мөвзусу үзрә 25—30 сөз садаладығы һалда, бундан шифаһи иншасында 20-ни, јазылы иншасында 10-ну ишләдир. Орта шакирд 17-ни садалајыр, шифаһи иншада 8-ни, јазылы 5-ни, зәиф шакирд 7-ни садалајыр, шифаһи 4-нү, јазылы 3-нү ишләдир.

Бакы шәһәри 31 вә 44, Нуха рајону Охуд кәнд орта, Товуз рајону Лухары Әјсүзлү кәнд орта мәктәбләриндә «Бостан (диррик) вә бағ мәһсуллары», «Ағачлар», «Ев һејванлары», «Вәһши һејванлар», «Ев гушлары», «Вәһши гушлар», «Јыртычы гушлар», «Сәнәт (пешә)», «Нәғлијјат васитәләри», «Габ-гачаг», «Мебел», «Гоһумлуг», «Һәшәратлар», «Дәрс шејләри», «Әрзаг шејләри», «Ојунчағлар», «Палтар», «Чичәк» мөвзулары үзрә анарылан јохлама кәстәрир ки, II синиф шакирдләри «бостан» (диррик) мәһсуллары үзрә 11—23, ев һејванлары 6—14, ев гушлары 4—9, вәһши һејванлар 9—17, вәһши гушлар 11—26, сәнәт (пешә) 15—32, габ-гачаг 8—19, мебел 6—15, гоһумлуг 8—13, нәғлијјат васитәләри 14, һәшәратлар 6—15, дәрс шејләри 7—14, палтар 13—27, чичәк 9—17 сөз садалајырлар. Шакирдләрнин мөвзулар үзрә садаладығлары бу сөзләрин мәһнасыны нечә баша дүшдүкләрини јохламағ мәғсәди илә әшјанын өзү, шәкли үзрә сөһбәт апарылды, әјани шәкилдә гаршыда олмајан бәзи әшјалары исә тәсәввүрә көрә сөзлә тәсвир етмәк тәклиф олунду. Бу II синиф шакирдләрнин мөвзулар үзрә лүгәти һагда ашағыдакы нәтичәләри чыхармаға имкан верди.

1. II синиф шакирдләри гуш, һејван, битки, һәшәрат вә с. үзрә садаладығлары бир чох сөзләрин мәһнасыны билмирләр. Онларын лүгәтиндә сөз образдан чохдур. Мәс.: долаша, турач, леј, чүјүр, порсуг, бөчәк, шүјүд, хирник сөзләрини бөјүкләрдән ешитдикләринә вә јахуд китабдан охумаларына әсасән ишләдирләр;

2. һәјатларына ән јахын олан һејван, гуш, биткиләр үзрә белә биликләри аз, анлајышлары дајаздыр: (инәк, гојун, сәрчә, гарангуш, үзүм, алма вә с.);

3. Ајры-ајры шакирдләр бәзи нөвләри чинсә мұвафиг ишләтмирләр:

а) илан, корамал, балыг, тысбаға—чөл һејваны; сичан—ев һејваны;

б) трактор, комбајн, хизәк, экскаватор—нәғлијјат васитәси;

в) сәнәк, чемодан, каса вә с. мебел һесаб едилир.

4. «Мебел», «тәрәвәз», «Һәшәрат», «нәғлијјат васитәси», «пешә» вә с. чинс анлајышы билдирән сөзләрин мәһнасы шакирдләрнин әксәријјәти тәрәфиндән баша дүшүлмүр.

5. Шакирдләр әшјаларын хејли һиссәсини шивә вә рус дили тәләффүзү илә адландырырлар: чернил, ручка, линейка, самолјот, самасфалт, холодилник, вентилјатор, вешилка, папа, мама, инженер, белка, ласточка, вышнја, картошка, розывыје, голубој, чүјүд (шүүд), кирдә (јумур) вә с.

6. II синиф шакирдләрнин лүгәти рәнк ады билдирән сөзләрлә қасыбдыр. Әшјаларын рәнк чаларлығыны чох ади һалларда фәргләндирирләр. Әсасән: ағ, сары, гара, јашыл, көј, гырмызы сөзләриндән истифадә едирләр.

7. Шәһәр вә кәнд мөвзусунда јохлама иши чоғрафи вә ичтимаи шәраитин шакирдләрнин лүгәтинә гүввәтли тәсирини ајдын кәстәрди. Белә ки, Бакы шәһәри 31 вә 44 нөмрәли мәктәбин шакирдләрнин лүгәти шәһәрә аид сөз-анлајышларла, Товуз рајону Лухары Әјсүзлү вә Нуха рајону Охуд кәнд мәктәбләри шакирдләрнин лүгәти исә кәндә аид сөз-анлајышларла даһа зәнкиндир.

Шакирдләрнин лүгәт еһтијатынын зәнкинләшдирилмәсин үзрә анарылан ишләрдә бу чәһәтләрә диггәт етмәјин әһәмийјәти бөјүкдүр.

Шакирдләрнин шүурунда сөзлә образ арасында мөһкәм әлағә јарадылмалыдыр. Онларын лүгәт еһтијаты һәм лексик ваһидләр, һәм дә сөзүн анлајыш мәзмунунун мәнимсәдилмәси һесабына зәнкинләшдирилмәлидир. Шәһәр мәктәбләриндә кәнд һәјатына, кәнд мәктәбләриндә исә шәһәр һәјатына аид сөзләрин мәһнасы үзәриндә даһа кениш иш анарылмалыдыр.

Бу мәғсәдлә ејни чинсә даһил олан нөвләрнин охшар вә фәргли чәһәтә көрә тутушдурулмасы, тәһлил-тәркиб едилмәсиндән кениш истифадә олунмалыдыр. Салјан шәһәри 3 нөм-

рәли мәктәбин мұаллими Валидә Һәсанованың тәчрүбәси бу чәһәтдән марағлыдыр. Валидә мұаллим програмын тәләбини диггәтлә өјрәнир. Шакирдләрдә әтраф аләмин әшјалары үзрә конкрет тәсәввүр јаратмағ мәгсәди илә екскурсија, әшја дәрсләри вә с.-ни мәтнин өјрәнилмәси илә бачарыгла әләгәләндирир.

«Тәрәвәз»ләр мөвзусу үзрә әввәл дирријә екскурсија ке-чирир. Шакирдләрә план әсасында диррик биткиләрини, онларын бечәрилмәсиндә ишләдилән әләтләри мұшаһидә етдирир вә мә'лумат верир. Диррик биткиләриндән топланмыш коллексија әсасында әшја дәрсиндә көк, бадымчан, соған, турп, хижар, помидор, лобја, кәләм вә с.-ни формасына, рәнкинә, дадына, ијинә көрә мұгајисә етдирир. Шакирдләрдә тәрәвәзләрин охшар вә фәрғли чәһәти һағда ајдын тәсәввүр јаратмағ үчүн бунларын икисини даһа кениш мұгајисә етдирир. Шакирдләр мұаллимин көмәји илә помидорла бадымчаның әввәл охшар чәһәтләрини тапырлар: икисинин дә тохуму, мејвәси, көкү, көвдәси, јарпағы вар. Икиси дә тәрәвәздир. Икиси дә јејилир. Сонра фәрғли чәһәтләр тапылыр. Помидорун мејвәси јумру, бадымчаның мејвәси узунсов олур. Помидорун мејвәси јетишәндә гырмызы, бадымчаныңкы бәнөвшәји олур. Помидорун мејвәси һәм чиј, һәм дә бишмиш јејилир. Бадымчаның мејвәси анчағ бишмиш јејилир. Помидорун јарпағы бадымчаның јарпағындан енсиз олур вә с.

Белә мұгајисәдән сонра помидор вә бадымчан үзрә коллектив һекајә дүзәлдилир. «Помидор» вә «бадымчан» сөзүнүн анлајыш мәзмуну тәркиб (синтез) шәклиндә шакирдләрин шүүруна чатдырылыр.

Помидор

Помидор тәрәвәз биткисидир. Помидорун колу вә мејвәси вар. Помидор тохумдан әмәлә кәлир. Колуң көкү, көвдәси, јарпағлары олур. Помидорун тохумуну сәпирләр. Ондан шитил әмәлә кәлир. Шитилләри ләкләрдә әкирләр. Шитилликләрдә гыш фәслиндә дә помидор јетишдирилир. Помидор һәм бишмиш, һәм дә чиј јејилир. Помидордан шораба, томат вә с. һазырланыр. Помидор хөрәји ләззәтли едир.

Бадымчан

Бадымчан да тәрәвәздир. Бадымчаның да тохуму сәпилир. Шитили әкилир. Оун мејвәсини јејирик. Бадымчаның ко-

лу, колун көкү, көвдәси, јарпағы олур. Бадымчан фәјдалы биткидир.

«Диррик нәдир?» мәтнинин тираәти заманы шакирдләрин екскурсија вә әшја дәрсиндә тәрәвәзләр үзрә әлдә етдикләри әјани образлары сөзлә мөһкәмләндирилир. Шакирдләр синифдә рәнкарәнк чалышмалар јеринә јејириләр. Адлары јазылмамыш тәрәвәз шәкилләри тахтадан асылыр. Шакирдләр онларын нечә јејилмәсини схемдәки кими көстәрирләр:

Тәрәвәзләр

Помидор	һәм-чиј, һәм бишмиш јејилир.
Соған	»
Бадымчан	бишмиш јејилир.
Нохуд	»
Турп	чиј јејилир
Чуғунду	бишмиш јејилир
Көк	һәм чиј, һәм бишмиш јејилир
Кәләм	»
Картоф	бишмиш јејилир
Лобја вә с.	бишмиш јејилир вә с.

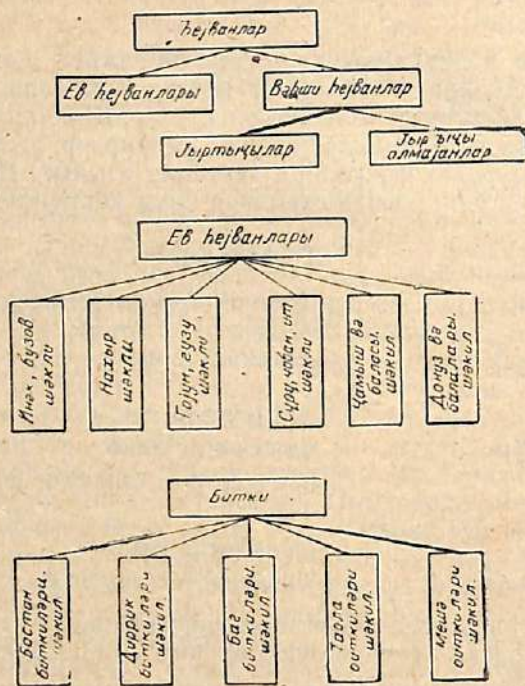
Шакирдләрә евдә тәрәвәз биткиләриндән икисини рәсм етмәк, онлар һағда тапмача, ше'р өјрәнмәк тапшырылыр.

Беләликлә, шакирдләрин лүғәтиндә тәрәвәзләр үзрә сөзлә образ арасында ујғунлуг јарадылыр. Онларын лүғәти тәрәвәзлә әләғәдар сөзләрлә: картоф, кәләм, кол, көк, көвдә, јарпағ, мәһсул, мејвә, тохум, көјәрти; рәнк адлары: ағ, сары, һарынчы, бәнөвшәји, мәхмәри; форма: јумру, узун сөзләри илә зәнкинләшир, сөзүн анлајыш мәзмуну дәринләшир.

Бакы шәһәри 44 нөмрәли мәктәбин мұаллими Шаһнабад Әлизадә исә тематик лүғәт васитәсилә шакирдләрин сөз еһтијатыны зәнкинләшдирмәк вә мәнтиги тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәк үчүн албом вә схемдән мұһүм бир васитә кими истифадә едир.

Һәр вәрәгин јухарысында үмүми мөвзу үзрә сөзлә схем верилир. Шакирдләр көһнә китаблардан вә с.-дән һазыр шәкилләр тапыр вә бәзиләрини өзләри рәсм едир, албомда мөвзулар үзрә групплашдырырлар. Бәзи шәкилләрин јанында гыса гејдләр, мұвафиг аталар сөзү, тапмачалар да јаздырылыр.

Сөзләр:
сәрһәдчи

пијада
ракет
ракетчи
забит
партизан

топ
пулемјот
автомат
танк
ракет
гумбара вә с.

Шәкилләри рәсм етмәк вә јапышдырмаг әмәк вә рәсм дәрсләриндә јеринә јетирилир.

Бу, сөзләрин мәнасыны шуурлу баша дүшмәјә, әјани тәсәввүр јаратмаға сәбәб олур.

Белә апарылан ишләр шакирдләри чох марағландырыр.

Шакирдләр буну мүнτζәәм јеринә јетириләр.

Шакирдләрин лүғәтини нөв вә чинс анлајышы илә зән-кинләшдирмәјин фәјдалы јолларындан бири дә дидактик ојунлардыр:

а) мұәллим Һејванын адыны дејир. Шакирдләр һәмнин Һејванын өзүнү нә илә горумасыны сөјләјирләр:

Һејванлар

Инак
Пишик
Кирпи
Ат
Ҷанавар
Ары

Өзүнү нә илә горујур?

бујнузлары илә
чајнағы илә
тиканлары илә
тәпији илә
диши илә
ијнәси илә вә с.

б) Һејванларын адыны мұәллим дејир, ушағлар онун баласыны билдирән сөзү сөјләјирләр:

Һејванлар

Инак
Ғојун
Кечи
Донуз
Ҷамыш
Дәвә
Ит
Тојуг

Баласы нечә адланыр

бузов
гузу
оғлаг
чошка
кәлчә (балағ)
көшәк
күчүк
чүчә вә с.

в) Һејванларын адыны мұәллим дејир, шакирдләр онларын сәсини дејир:

Һејванлар

Ат
Ит
Пишик
Инак
Ҷамыш
Тојуг
Хоруз

Сәси нечәдир

кишнәјир
Һүрүр
мијолдајыр
мәләјир
ангырыр
гагылдајыр
банлајыр вә с.

г) мұәллим ев Һејванлары вә гушларынын адыны дејир, шакирдләр онларын фәјдасыны сөјләјирләр:

Һејванлар

Инак
Ғојун
Донуз
Тојуг
Газ

Фәјдасы?

суд, әт, пиј, көн, сүмүк вә с. верир.
јун, сүд, әт, дәри вә с. верир.
әт, пиј, дәри вә с. верир.
јумурта, әт, түк вә с. верир.
түк, әт, јумурта вә с. верир.

г) мүүллим жазы тахтасыны ики сүтуна, шакирдлэри дэ ики група бөлүр.

Онлардан бири вәһши һејванлары, о бири вәһши гушлары жазырлар.

Вәһши һејванлар

Пәләнк
Ајы
Түлкү...

Чөл гушлары

Гарға
Долаша
Сәрчә...

Бу вахт бә'зи эшјаларын эләмәтләринин рабитәли сөјләтдирилмәси дә фәјдалы олар. Башга мөвзулар үзрә дә мұвафиг шәкилдә иш апарыла биләр.

Мөвзу үзрә мәтиләр өјрәнилиб гуртардыгдан сонра үмүмиләшдиричи дәрәдә шифаһи инша апарылыр. Мәсәлән, «Бизим аиләмиз» башлығына ујгун олараг һәр бир шакирд өз гоһумларынын ады, јашы, гоһумлуғ дәрәчәси, онларын пешәләри вә с. һагда рабитәли данышырлар.

Беләликлә, шакирдләрә эшјалары шифаһи сөзлә тәсниф етдирмәклә бәрәбәр ејни чинсә дахил олан нөвләрин алма—армуд; хијар—бадымчан; бағ биткиләри—бостан биткиләри; ев һејванлары—вәһши һејванлар; ев гушлары—вәһши гушлар; пајыз—гыш; јаз—јәј; јәј—пајыз тугушдурулмасы, охшар вә фәргли чәһәтләрә көрә мұгајисә етдирилмәси дә вачибдир.

Чинсә вә нөв билдирән сөзләрлә шакирдләрин фәал лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн сөзүн лексик мә'насыны баша салмаг кифәјәт дејил, сөзүн анлајыш мәзмунунун мәнимсәдилмәси ән мұһүм мәсәләләрдәндир. Бу практик шәкилдә чалышмаларла јеринә јетирилмәлидир.

Програмда II синиф шакирдләрини бағчаја (бостана), мешәјә, јени тикинтиләрә, почта, стансија вә ја автобазаја, дүлкәрлик е'малатханасына, мэдәнијјәт евинә экскурсијаја апармаг нәзәрә тугулуру.

Мәктәбләримиздә бу экскурсијалар чох вахт ади кәзинти шәклиндә кечирилир. Онларын һәр биринин кечирилмәси заманы гаршыја ајдын мәгсәд гојулмур. Бунун да нәтичәсиндә мүүјјән объектә кечирилән экскурсија шакирдләрин нитг вә тәфәккүрүнүн инкишафы нөгтеји-нәзәрән аз әһәмијјәтли олур. Экскурсија заманы ишин мұхтәлиф пријомларла апарылмасы мұхтәлиф нәтичә верир.

Бакы шәһәри 44 нөмрәли мәктәбин II «а» вә II «б» синфиндә «Јени тикинтиләрә» экскурсија кечирилди. II «а» син-

финдә экскурсија кечириләнәдәк шакирдләрин «Тикинти» мөвзусу үзрә малик олдуғлары сөз еһтијатынын вәзијјәти сөһбәт јолу илә јохланылды. Програмын тәләби, ана дили китабындан һәммин мөвзу илә эләгәдар мәтиләрин лүғәти өјрәнилди. Экскурсијаја әввәлчәдән план мүүјјәнләшдирилди. Шакирдләрин нәләри мұшаһидә едәчәкләри, нәји тәкрар, нәји јени өјрәнәчәкләри, һансы сөзләрин мә'насынын кенишләндирилмәси, һансы сөзләрин јени өјрәдиләчәји мүүјјәнләшдирилди. II «а» синфиндә

«Јени тикинтиләрә» экскурсијанын планы:

1. Тикинти материаллары илә таныш олмаг: сөзләр: куб дашлар, ағ дашлар, семент, әһәнк, семент-бетон, гум, арматур, панел, чәрчивә вә с.

2. Тикинти илә эләгәдар пешәләрин өјрәдилмәси: сөзләр: бәнпа, дашјонан, рәнксаз, малакеш, дүлкәр, мұһәндис, иш ичрәчысы, краны идарә едән вә б.

3. Тикинти илә эләгәдар аләтләр вә јени машиыларын мұшаһидәси вә өјрәдилмәси:

сөзләр: чәкич, мишар, таразлајычы, рәндә, искәнә, мала, галдырычы кран, экскаватор, мәһлул һазырлајан вә с.

II «б» синфиндә исә экскурсијаны кечирмәк үчүн мүүллим конкрет олараг нәләрә диггәт етмәји шакирдләрә чатдырмады, һансы сөзләрлә лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирәчәјини әввәлчәдән мүүјјән етмәди.

Экскурсијадан сонра тикинти илә эләгәдар сөзләри шакирдләрин лүғәт еһтијатында фәаллашдырмаг вә рабитәли нитгләрини инкишаф етдирмәк мәгсәди илә һәр ики синифдә сөһбәт апарылды.

Һәр ики синифдә шакирдләрин чаваблары экскурсија кечириләнәдәк вәзијјәтлә мұгајисә едилдикдә әсаслы фәрг өзүнү көстәрди. Белә ки, әкәр шакирдләрин экскурсијаја гәдәр тикинти илә эләгәдар садаладағлары бир чох эшјалар үзрә тәсәввүрләри ајдын вә дәгиг дејилдирсә, инди онларын тәсәввүрү дәгигләшмиш вә кенишләнмишдир. Лакин II «а» вә II «б» синифләриндә галдырычы кран, мұһәндис, панел, экскаватор, рәнксаз, малакеш, бәнпа вә с. сөзләрин мә'насынын шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәсиндә әсаслы фәрг олду. Буну схемдән ајдын көрмәк олур.

Сөzlәр	II «а»	II «б»
	шакирдләрнин үмуми мигдары 39	шакирдләрнин үмуми мигдары 37
	дүзкүн ишләтди	дүзкүн ишләтди
Галдырычы кран	33	19
Мүһәндис	29	12
Панел	32	18
Экскаватор	34	20
Рәнксаз	26	14
Бәнна	31	17
Малакеш	30	25

Бу онунла изаһ олунмалыдыр ки, экскурсия кечириләнә-дәк чидди һазырлыг көрүлмәдикдә (мөвзу үзрә шакирдләрнин шәхси лүғәтинин, дәрслијин лүғәтинин тәхмини өјрәнилмәси, һанси сөzlәрнин мә'насынын кенишләндирилмәси, һансыларын јени өјрәдилмәси вә с.), иш мүәјјән план әсасында һәјата кечирилмәдикдә, гаршыја конкрет, ајдын мөгсәд гојулмадыгда лазыми сәмәрә верә билмир.

II «а» синфиндә шакирдләрнин лүғәтинин экскурсияја гәдәр вә экскурсиядан сонракы вәзијјәти мүгајсә олунду. Әкәр экскурсияја гәдәр 39 нәфәр шакирд тикинти илә әләгәдар 20-јә гәдәр сөз: бәнна, дүлкәр, рәнксаз, дашјонан, малакеш, даш, гум, семент, тахта, шалбан, гапы, чәкич, балта, мишар, мала, кран, рәндә, әһәнк, автомобил, лапатка билирдисә, экскурсиядан сонра исә онлар 35-ә гәдәр сөз ишләтдиләр.

Коммунист әмәји бригадасы, дашјонан, бәнна, малакеш, рәнксаз, дүлкәр, экскаваторчу, мүһәндис, иш ичрачысы, галдырычы краны идарә едән, ағ даш, куб дашы, семент, гум, мһлул, әһәнк, панель, семент-бетон, арматур, чәрчивә, гапы, тахта, шалбан, труба, чәкич, балта, мишар, искәнә, рәндә, таразлајычы, галдырычы кран, булдозер, экскаватор, автомобил вә с. һәм дә бу сөzlәрнин архасында дуран әшјаларын образлары үзрә тәсәввүрләри дәгигләшди вә кенишләнди. Бундан сонра ана дилиндән «Јени тикинтиләр» мәтнинин өјрәнилмәси шүүрлу вә дәриндән мәнимсәнилмәклә, экскурсия заманы гавранлымыш образлар бир даһа сөzlә мөһкәмләндирилди.

Тематик лүғәт үзрә ишин сәмәрәли васитә вә үсулларла апарылмасы шакирдләрнин сөз еһтијатыны әсаслы сурәтдә зәнкинләшдирир, тәфәккүр вә үмуми инкишафларына бөјүк тәсир көстәрир.

Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси

Муса ҺАЧЫЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди.

«ДАНАБАШ КӘНДИНИН ӘВВАЛАТЛАРЫ» ПОВЕСТИНДӘКИ БӘ'ЗИ ДИЛ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ШАКИРДЛӘРӘ ӨЈРӘДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын күнәши олан Чәлил Мәммәдгулузадә өзүнүн көзәл фелјетон, мөгалә, драм, новелла, һекајә, повест вә комедијалары—әсәрләри илә дүнја мәдәнијјәти хәзинәсиндә надир бир инчи кими парлајыр. XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбајчан һәјатыны бир ајна кими әкс етдирән бу реалист јазычынын әсәрләри, бир сыра тарихи һәгигәтләри бизә өјрәдир. Биз, бу әсәрләр васитәсилә о заманкы һәјатымызын бир сыра мәнфи чәһәтләри илә јахындан таныш олуруг. Өз халгынын һалына ачыјан бу классик јазычы, бә'зән јумористик, бә'зән сатирик вә бә'зән дә дәрдлигәмли эпизодларла бизи каһ күлдүрүр, каһ ағладыр вә каһ да дүшүндүрәрәк, һәмин эпизодлар васитәсилә бу ичтиман јаралары сарымаг үчүн јоллар көстәрир. Мәһз бу сәбәбә көрә дә бу гуманист сәнәткар Азәрбајчан һүдудларыны ашараг, миллионларын јазычысы олмуш вә онларын гәлбиндә өзүнә јер тапа билмишдир. Бу күн совет халглары илә бирликдә бир сыра дүнја халгларынын дилиндә онун әсәрләринин дәфәләрлә чап едилмәси буна чанлы шаһиддир.

Чәлил Мәммәдгулузадәни даһа чох кәнч нәсил—мәктәб-лиләр севириләр. Бу күн мәктәбләрдә бу сеvimли јазычы бешинчи синифдән тәдрис едилмәјә башланыр.

V синифдә шакирдләр онун һәјаты вә јарадычылығы илә һәләлик сәһни таныш олурулар. Бу заман һәмин материалла V синфин програмы үзрә үч саат вахт верилир. VII синифдә исә «Данабаш кәндинин әввалатлары» повестинә 5 саат, һәјат вә јарадычылығына да бир саат вахт верилир. Әдәбијјат тарихи үзрә там курс кечиләркән, «Сизи дејиб кәлмишәм» фелјетону, «Гурбанәли бәј» һекајәси вә «Өлүләр» комедијасына 10 саат вахт верилир.

Бу кичик мөгаләдә V—VIII синиф програмы даирәсиндә VII синифдә кечилән «Данабаш кәндинин әввалатлары» про-

вестинин тәдриси әсас көтүрүлдүжүндөн, жалныз онун планлашдырылмасы нәзәрә алынмышдыр.

1. Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығы—1 саат.

2. Данабаш кәндиниң әһвалатлары—5 саат.

Һәмни 5 саат исә ашағыдакы формада планлашдырыла биләр:

1. Мәммәдһәсән әми сурәтинин тәһлили—1 саат.

2. Худајар бәј сурәтинин тәһлили—1 саат.

3. Зејнәб сурәтинин тәһлили—1 саат.

4. Әсәрин дили вә бәдни тәсвир васитәләри—1 саат.

5. Әсәри јекунлашдырмаг вә евә инша јазы тапшырмаг — 1 саат.

Рублүк тәдрис планында бу чүр планлашдырылмыш тәдрис материалынын методик ишләнмәси вә мөвзунун кечилмәсинә даир мұәллим тәчрүбәләри һаггында аз-чох методик мә'лумата раст кәлмәк олур, лакин һәмни планда көстәрилән әсәрин дили вә тәсвир васитәләри һаггында исә мәктәбләримиздә чох аз иш көрүлүр, һәтта бә'зи мұәллимләр исә тәһлилин бу сәһәсини тамам унудурлар. Әлбәттә, бурада VII синиф шакирдләринин һазырлыгылары вә хүсусән програмын көстәришләри әсасында һәрәкәт етмәк нәзәрдә тутулмушдур. Мәһз буна көрә дә, жалныз әсәрин дили һаггында фикир жүрүдәрәк, бу саатда нә кими конкрет иш көрмәкдән данышылачагдыр.

Тәфәккүрүн мәһсулу вә ичтимаи үнәсијәт васитәси олан дил һаггында нәзәри мә'лумат элементләрини шакирдләрә, һәлә V синифдән өјрәтмәлидир. Шакирдләримиз бир сыра јазычыларын мұхтәлиф әдәби нөвләрдә јаздыгылары хырда вә бөјүк һәчмли әсәрләрини охујурлар. Бу јазычы вә шаирләрин һәр бири дилә өзүнәмәхсус чәһәтләрдән јанашмышлар, мәсәлән, бири сатирик дилдә, бири сәдә дилдә, бир башгасы исә даһа чәтин анлашылан дилдә јазмышлар. Әлбәттә, бунларын дили бир тәрәфдән дә јазычынын идеја истигамәти илә мұәјјәнләшмишдир. Она көрә дә, бир јазычынын дили сәдә вә анлашылан олдуғу һалда, дикәрининки даһа чәтин вә даһа гарышыг олур.

Мәһз буна көрә дә, Чәлил Мәммәдгулузадәнин парлаг фәалијјәтә башладығы дөврдә Азәрбајчанда дил сәһәсиндә ики әсас чәрәјан даһа габарыг шәкилдә өзүнү көстәриди. Бунлардан бири һеч бир ичтимаи зәминә әсасланмајан фјузатчыларын дили иди ки, бу, инкишаф едә билмәди. Дикәри даһа гүввәтли олуб, өз гидасыны халгдан алараг, сонралардан даһа кениш инкишаф едән Чәлил Мәммәдгулузадәләрин дили

иди. Бу дил халис Азәрбајчан зәһмәткеш әһалисинин дили олуб, һамы тәрәфиндән чох асанлыгла анлашыларды. Фиридун бәј Көчәрлинин дедији кими Чәлил Мәммәдгулузадә «...Дил нә гәдәр ачыг, сәдә олса, бир о гәдәр, көјчәк вә мәгбул олар»¹ јолуну тутмушду. Елә буна көрә дә биз шакирдләримизә Ч. Мәммәдгулузадә—«Молла Нәсрәддин» дилинин бу «көјчәк вә мәгбул» хүсусијәтләрини баша салмалыгыг.

Одур ки, VII синифдә програм үзрә бу мәсәләјә бир саат һәср едилмишдир. һәмни бир сааты ашағыдакы гајдада планлашдырмаг мұмкүндүр:

1. Кечән дәрсин (әсәрдәки сурәтләрин тәһлили) тәкрары	10 дәг.
2. Әсәрин дилчә тәһлилинә даир евристик-мүсаһибә јолу илә мұәллимин изаһы	25 дәг.
3. Јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси	7 дәг.
4. Јени дәрсә аид ев тапшырыгынын верилмәси	3 дәг.

Ч ә м и: 45 дәг.

Бурада «Данабаш кәндинин әһвалатлары»на аид Азәрбајчан рәссамларынын чәкдији иллүстрасијалар—шәкилләрдән вә мұәллимин өзүнүн дил материаллары барәдә һазырладығы чәдвәл вә схемләрдән дә бир әјани вәсаит кими истифадә едилә биләр.

Тәчрүбәсини мұшаһидә етдијимиз 190 нөмрәли Бакы мәктәб мұәллими С. Мирабдуллајева һәмни мөвзуја бу шәкилдә суал илә башлады.

С у а л — Мұәллиф охучулара Худајар бәји нечә тәгдим едир?

Шакирдләр бу јери дәрсликдән охујур вә өз сөзләри илә чаваб верирләр.

С у а л — Бурада сиз һансы сөзләрин нечә дејилдијини мұшаһидә едирсиниз?

Ч а в а б — Хырда адам—балача бөјлу адам, катда—кечмиш кәндин һөкүмәт нүмајәндәси, адамын чанына ваһимә өтүрүр—горхудар вә с.

Беләликлә, бир тәрәфдән шакирдләр Худајар бәји характеризә едән јерләри охујараг, онун бәдни тәһлилини тәкрарламыш олулар, дикәр тәрәфдән дә мұәллифин ишләтдији сөзләрин сәдә, ачыг вә анлашыглы олмасына диггәтләрини чәлб едирләр.

¹ Фиридун бәј Көчәрли, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи материаллары, I чилд, I һиссә, сәһ. 10, Бакы, 1925.

Бундан сонра синфэ белэ бир суал верир:

Суал — Ч. Мәммәдгулузадәнин чүмлэ гурулушунда нә кими хүсусијјәтләр көрүрсүнүз?

Чаваб — Онун чүмлэләриндә мүбтәда, хәбәр вә дикәр чүмлэ үзвләри јериндә ишләдилмир.

Мүәллим јенә суал-чаваб васитәсилә китабдан белә чүмлэләрә айд мисаллар тапдырыр. Бундан сонра ашағыдакы суаллары верир:

Суал — Нә үчүн Ч. Мәммәдгулузадә чүмлэ ичәрисиндә сөзләри өз јериндә ишләтмир?

Чаваб — Оңа көрә ки, әввәлән, мүәллиф һәр сурәти өз дили илә данышдырмаг истәјир. Икинчи тәрәфдән дә, о, мүәјјән бир факты, мәсәлән, Вәлигулу илә Зибанын кәлмәсини көстәрдијјиндән «Вәлигулу илә Зибә ағлаја-ағлаја кәлдиләр евләринә» дејә, «кәлдиләр» сөзүнү хүсуси олараг гејд етмәк үчүн мәйтиги вурғу васитәсилә онун јерини дәјишир.

Бундан сонра китабы охутдурараг, орада олан бу чүр чүмлэләрдән бир нечәсини дә тапдырыр.

Бүтүн бу мәсәлэләрдән сонра шакирдләрә баша салмаг лазымдыр ки, Ч. Мәммәдгулузадә дини-архаик сөзләри дә ишләтмишдир-ки, онларын бир чоху бу күн дә халг арасында ишләнмәкдә давам едир, мәс.: зијарәт, кәрбәлајы, саваб, чәһәннәмә, ашура, хәләт, лә'нәт шейтан, анд олсун бизи јарадана, дува, дәстәмаз, намаз, мојла вә с.

Мүәллим кечмишин галыглары олан бу көһнәлмиш вә көләчәк нәслин лексиконундан чыхмагда олан һәмин сөзләрин мә'насыны вә буилардан бәзиләринин, мәсәлән: хәләт, лә'нәт, зијарәт, дизлик, анд олсун (вичданыма), саваб вә с. кими сөз вә сөз тәркибләринин бу күн үчүн дә мәгбул олдуғуну шакирдләрә баша салыр.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә Азәрбајчан дилиндә олан бир сыра сөзләр дә халг данышығында олдуғу кими ишләдилир, мәсәлән: анадан олма—анадан кәлмә, ағламаглығнан—ағламаг илә, архајынланды—архајын олду, чөндәриб—чевириб, говзајыб—галдырыб, көзүнү ачан кими—бөјүјән кими, һәдди-бүлуға чатан кими, баш әндирдиләр—тәзим етдиләр, һеч дәнә дә—гәтијјән, кенә—јенә, һәрбә-гадаға кәсиб—горхудуб, нејләк—иә едәк, көрүкмүр—көрүнимүр, көрсәнирди—көрүнүрдү; јавыг—јахын вә с.

Фарс, әрәб вә рус дилиндән алынма сөзләрдән дә халгын ишләтдији кими истифадә етмишдир, мәсәлән: лүг-мадәрзад—чылнаг, гүрбәтлик—гәриблик, кимсәсизлик, чарвадарлыг—

араба илә јүк дашымаг, сөвдә—алвер, бу чүрнән—бу чүр, ахирул'әмр — нәһајәт, нәчәрник—началник, бу һиндә—бу заман, бөднамлығнан—пис ад илә, гејзјана—ачыглы, разычылыг—разылыг, һәјә—әкәр, сәғирләр—балачалар, јетимләр, мүрурнан—тәдричән, хошһаллығнан—хошлуғ илә, разылыг илә, хүләсеји-кәлам—сөзүн гысасы вә с.

Чәлил Мәммәдгулузадә бир сыра идиомлар вә аталар сөзләри дә ишләтмишдир. Бүтүн бунлара аид фактлары мүәллим китабы охумагла шакирдләрә тапдырыр. Мәсәлән, гурбанды сәнә ешшәк; сөһбәтин ширин јери иди; сәнин ишин лап дәскаһ имиш; башына дөнүм, ону елә јумушалдарам ки, јумурта јүкү апарар; ит өлүсү кими сүрүтдүрүб апартдыррам; сакитлик разылыг әләмәтидир; анадан әмдији сүд бурнунун дәликләриндән кәлди вә с.

Беләликлә, дил һадисәләри илә шакирдләри таныш етмәклә онлара, јазычынын үслубуну көзәлләшдириб, дилинин даһа дәғиг, сәлис, ифадәли, тәсирли вә мелодиклијини тәмин едән бәди тәсвир васитәләри һағгында да мәлумат вермәк лазымдыр. Лакин бу мәлуматы дилдән тәчрид олунмуш шәкилдә вермәк олмаз, чүнки бунлар дил васитәсилә ифадә едилир, мәсәлән, әкәр Мәммәдһәсән әминин кичик оғлуну горхутмаг үчүн Худаяр бәј «көнүнү сојарам» дејирсә, халг арасында мүбалиғә ифадә едән вә күләви сурәтдә јайылмыш бу чүр сөз бирләшмәсинә идиом дејилдијини дә дәрһал изаһ етмәк зәруридир. Бун кими Худаяр бәјин портретини јарадаркән, мүәллифин онун әјри бурнуну хоруз пипијнә охшадараг, «хоруз пипији кими гырмызыдыр» ишләдирсә, бунун тәшбиһ олмасыны да јенә шакирдләрә баша салмаг лазымдыр. Бунлара аид бир нечә мисал ахтармаг үчүн дәрһал китабы ачдырыб орадан тәшбиһ, истиарә, тәсвир, портрет, мүбалиғә кими әдәби тәсвир васитәләринә аид олан факт вә мисаллары да тапдырмалыдыр.

Бүтүн буилары мүәллим евристик-мүсаһибә јолу илә шакирдләрә баша салараг ашағыдакы нәтичәләри чыхартдырыр:

1) Чәлил Мәммәдгулузадә Азәрбајчан әдәби дилинин ичкишаф дөврү олан 1905-чи илдә бу дилин хәлгиләшмәси вә сафлыгы үғрунда мүбаризә апармыш вә о дилә практик чәһәтдән бир чох јениликләр кәтирмишдир.

2) Мәшһур әвәзинә сәјылан; сүр'әт әвәзинә јејин; артыг дәрәчәдә—артычаг; һәддән артыг әвәзинә чохлауча; гәтијјән әвәзинә һеч дәнә дә; шәфғәт, мәрһәмәт әвәзинә јумушаглығнан; дәрһал әвәзинә әлүстү; әкәр әвәзинә һәјә кими бир сыра јени Азәрбајчан сөзләри ишләтмишдир ки, бунлары, һәтта бу

күнкү мүасир дилимиз үчүн да новаторлуг сажмаг олар.

3) О, дилимизе кирмиш бир сыра эрәб, фарс вә рус сөзләрини халгын тәләффүзүндәки кими (сол сәмтдән, сүбһ тездән, дүбарә, ирәлики һаләтдә, разычылыг, һал-тәбдән чыхды, мәрамы варды, мәәттәл галмышды, бәравүрдә олду, тәһвилине јетишди, нәчәрник, дилманч вә с.) ишләтмишдир.

4) О, дини-архаик сөзләрин ишләнмәсиндә дә јенә халг тәләффүзүнү әсас алмыш вә бурада да даһа чох ишләнән вә бу күн белә гисмән өз әһәмијјәтини сахламыш бир сыра сөзләр сечиб ишләтмишдир.

5) Бир сыра сөзләри, сөз бирләшмәләрини (чохлауча пул, әлүстү, дүканы бошлујуб, артычаг үрәјини сыхырды, лаәлач галыб, ваһимә дүшүр, бүрузә вермәди) азәрбајчанлылашдырарәг ишләтмиш вә беләликлә дә фарс, эрәб сөзләрини азәрбајчанча гаршылыгы олан сөзләрлә әвәз етмишдир.

6) Башмаг, архалыг, чуха, лүлејн, чадиршәб, әнник, киршан, сүрмә вә с. кими бу күнкү мүасир дилдән чыхмыш там архаик сөзләр ишләтмишдир ки, бу күн онлары башга сөзләр әвәз едир.

7) Дил чәһәтиндән белә јенилик јарадан јазычынын ишләтдији бүтүн бәдии тәсвир васитәләри дә тамам Азәрбајчан дилиндә (бир тикә ағ јохдур көзләриндә, түнд гара, гара чадралы өврәт, чохлауча пул, дизләрини гучаглајыб чумду фикрә, сакитлик разылыг әләмәтидир вә с.) вермишдир.

Белә бир тәхмини схем илә шакирдләри Ч. Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинин дили вә онунла сых әлагәли олан әдәби тәсвир васитәләри илә таныш етдикдән сонра, онлара синифдәнкәнар бир сыра ашағыдакы ишләри дә тапшырмаг олар:

1. Әсәрдәки идиомлары вә аталар сөзләрини бөјүк бир кағыз үзәринә гејд един.

2. Әсәрдәки тәшбий, истиарә, мүбалиғә, тәсвир вә портретләрин һәрәсинә үч-дөрд мисал тапыб онлардан хүсуси чәдвәлләр дүзәлдин.

3. Ч. Мәммәдгулузадәнин хүсуси тәрздә халг арасында ишләнән новатор сөзләри, там архаик олан сөзләри, эрәб, фарс вә рус сөзләрини көстәрән чәдвәлләр һазырлајын.

4. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестинин лүғәтини дүзәлдин.

Мә'лум олдуғу кими, әсәри шакирдләрә даһа асанлыгла баша салмаг үчүн бир сыра чәдвәлләрдән башга дил, әдәби тәсвир васитәләри, ајры-ајры сурәтләрин бәдии тәһлили, әсә-

рин үмуми идејасы вә ичтимай тәһлилинә аид схемләр вә карточкалар да дүзәлтмәк олар, мәсәлән:

I.

Карточка № 1

1) Худајар бәјин заһири тәсвирини верән јерләри, әсәри охујараг, дәфтәринизә јазын.

2) Мәммәдһәсән әминин Кәрбәла зијарәтинә кетмәк һәсрәтини чәкәркән, ишләтдији архаик сөзләри сечиб хүсуси чәдвәл дүзәлдин.

3) Әсәр һаггында гысача өз фикир вә мүлаһизәнизи гејд един.

Карточка № 2

1) Јазычынын әсәрдә ишләтдији аталар сөзләрини дәфтәринизә гејд един.

2) Әсәрин гыса мәзмунуну ев дәфтәринизә јазын.

3) Әсәрдә хошунуза кәлән тә'сирли чүмләләрдән бир нечәсини ситат кими дәфтәринизә гејд един.

II.

Мүасир дилдә дә әһәмијјәтини итирмәмиш архаик сөзләр
Әсәрдә ишләнмишдир

саваб
хәләт
гәним олмаг
сүрмә
дүбарә
зијарәт

Мә'насы

хејрли иш
халат
дүшмән олмаг
киприкләри гаралдан шеј
бир дә, тәкрар етмәк
көрүш

III.

Там архаик сөзләр

Әсәрдә ишләнмишдир

өврәт
катда
дилманч
гази
дәхи
човуш

Мә'насы

гадын
кәндхуда
тәрчүмәчи
һаким
«да—дә» шәкилчиси
кәнддә катданын әлалты-
сы
бу һалда
чит

бу һиндә
гәдәк

Салман ЭЛИЈЕВ,
Варташен район Буаг кәнд сәк-
кизиллик мәктәбин дил-әдәбият
мүәллими.

БАҒЛАЈЫЧЫ БӘҲСИННІ ӨҖРӘДИЛМӘСИНДӘ МҮҒАЈИСӘДӘН НЕЧӘ ИСТИФАДӘ ЕДИРӘМ

Тәлимни кәйфијјәтини јүксәлтмәк, онун шакирдләр тәрәфиндән шүурлу вә һәртәрәfli мәнимсәнилмәси мүәллимин дәрәдә ишләтдији үсул вә пријомлардан асылдыр. Шакирдләрнин јарадычы сурәтдә дүшүнмәләринә имкан верән мүхтәлиф үсул вә пријомларын тәтбиғи, дәрсин марағлы, чанли кечмәсинә сәбәб олур. Белә пријомларын ән әһәмијјәтлиси мүҒајисәдир. МүҒајисә пријому шакирдләри мүстәғил сурәтдә дүшүнмәјә, муһакимә јүрүтмәјә, билікләри саһманә салмаға, чисим вә һадисәләр арасында әләғә вә мүнәсибәтләри дәриндән өјрәнмәјә алышдырыр.

Хүсуси әһәмијјәтә малик олан бу пријомдан нәинки дил-әдәбият дәрсләриндә, еләчә дә бүтүн фәнләрнин тәдрисиндә бачарыгла истифадә етмәк зәруридир.

VI синифдә «Бағлајычылар» бәһсини кечәркән мүҒајисә пријомундан кениш истифадә едирәм. Мән мүҒајисәни һәм «Бағлајычы» вә «Гошма» арасында, һәм дә һәр ики бәһсин дахилиндә апарырам.

Ибтидаи синифләрдәкиндән фәрғли оларағ, бағлајычылар һағгында шакирдләрдә даһа кениш тәсәввүр јарадырам. «Бағлајычылар» тәзә дәрсим олдуғу үчүн јеничә кечилиб гуртармыш «Гошмалар»ы шакирдләрә тәқрар етдирирәм.

Шакирдләрнин мүстәғиллијини вә фәаллығыны инкишаф етдирмәк үчүн, синиф шакирдләрнин сајына ујғун оларағ, әввәлчәдән карточкалар һазырлајырам. Карточкаларда јахын, сары, башға, бәри вә с. гошмалары јазырам, онларын һәр бирини һәм зәрф, һәм дә гошма кими, сонра исә сифәт кими ишләдиб, јенә гошма илә мүҒајисә едәрәк чүмләннин тәркибиндә ишләтмәләрини тәләб едир вә парталарарасы кә-

зәрәк онлара нәзарәт едирәм. Ишин ичрасы гуртардығдан сонра, јаздығлары чүмләләри охутдурур вә өзләринә тәһлил етдирирәм.

Шакирд зәрф кими ишләтдији чүмләни охујур:

— Расим гача-гача бәри кәлди.

Бу чүмләдә «бәри» сөзү мүстәғил мәнаја малиқдир, һа-ра?, һараја? суалларындан биринә чаваб олур, буна көрә дә јер зәрфи мәнасында ишләнир.

Шакирд гошма кими ишләтдији чүмләни охујарағ, тәһлил едир.

— Дүнәндән бәри дедијин сөзләри унуда билмәмишәм.

Бу чүмләдә «бәри» сөзү ајрылығда ишләнә билмир, -өзүн-дән әввәлки сөзлә бирликдә (дүнәндән бәри) заман мәнасыны ифадә едир, һачандан бәри?, нә замандан бәри?, нә вахт-дан бәри? суалларындан биринә чаваб олур вә чүмләннин заман зәрфији јериндә ишләнир.

Башға гошмалары да бу чүр дахили мүҒајисә јолу илә изаһ едирәм.

Бундан сонра сөзләрә битишик јазылан гошмаларын шакирдләр тәрәфиндән нечә мәнимсәнилдијини јохламағ мәғсәди илә јазы тахтасынын бир тәрәфиндә -дәк, -чан, -чән, -илә гошмаларыны, тахтанын бир һиссәсиндә исә Бакы, тарла, онун, Кировабад, беш, ахыр сөзләрини јазыр вә тәләб едирәм ки, сөзләрә ујғун оларағ гошмалары артырмағла чүмлә ичәрисиндә ишләдин. Шакирдләр синиф тапшырығ дәф-тәрләриндә верилмиш мүстәғил ишин ичрасына башлајырлар. Ишин ичрасы гуртардығдан сонра, шакирдләрнин бир нечәсинә охутдурур вә бурахдығлары сәһвләри дүзәлтдирирәм. Шакирдләри фәаллашдырмағ мәғсәди илә ашағыдакы мәзмунда мүсәһибә апарырам.

М. — Јаздығыныз чүмләләрдәки -дәк, -чан, -чән, -илә гошмаларынын јазылышында һансы ошар чәһәтләр вар?

Ш. — Һәмин гошмаларын ошар чәһәтләри одур ки, онлар башға гошмалардан фәрғли оларағ, сөзләрә битишик јазылыр.

Битишик јазылан гошмаларын өјрәдилмәсиндә мән «илә» гошмасынын үзәриндә даһа чоһ дајанырам. Тәчрүбә көстә-рир ки, шакирдләрнин јазыларында бурахылан орфографик сәһвләрин бәзиләри јерли шивә хүсусијјәтләри илә бағлы-дыр. Мәсәлән, мүәллимлә данышдым әвәзинә, мүәллимнән данышдым, машылла кетдим әвәзинә, машыннан кетдим вә с.

тәләффүз етдикләри кими јазыда да һәмнин нөгсанлары ишләдирләр.

Јени дәрси кечмиш дәрслә әләгәли вә мугајисәли сурәтдә изаһ едир вә шакирдләрин билијини мөһкәмләндирирәм.

Мән јени дәрсин мөвзусуну тахтаја јазыб, шакирдләрә изаһат верирәм ки, бағлајычылар да көмәкчи нитг һиссәсидир.

Мән јазы тахтасыны ики һиссәјә бөлүр, бир тәрәфиндә гошмалара аид белә бир чүмлә јазырам:

1. Акиф ахшам валидејнләр үчүн марағлы мә'рузә охуду (гошмаја аид).

2. Һәм күләк әсирди, һәм дә көј курулдајырды.

3. Ариф јолдашыны сүздү вә бир аз фикирләшди.

Мән шакирдләрә мурачиәт едәрәк, биринчи чүмләннин тәркибиндә олан сөзләри сајдырырам. Шакирдләр һәмнин чүмләннин тәркибиндә 7 сөзүн олдуғуну билдирирләр.

М. — Ким биринчи чүмләни охујар вә орада чүмлә үзвләрини мүүјјәнләшдирәр?

Ш. — Шакирд Ариф (мүбтәда), ахшам (заман зәрфлији), валидејнләр үчүн (тамамлыг), марағлы (тә'јин), мә'рузә (тамамлыг), охујар (хәбәр).

М. — Бурада нечә чүмлә үзвү вардыр?

Ш. — Һәмнин чүмләдә 6 чүмлә үзвү вардыр, үчүн гошмадыр, ајрылыгта ишләнә билмир вә чүмлә үзвү ола билмир. О, гошулдуғу сөзлә (валидејнләр үчүн) бирликдә көтүрүлүр.

М. — Ким икинчи чүмләни охујар вә чүмлә үзвләрини мүүјјәнләшдирәр?

Ш. — Күләк (мүбтәда), әсирди (хәбәр), көј (мүбтәда), курулдајырды (хәбәр).

М. — Ким дејәр, бу чүмләдә һәм, һәм дә бағлајычысы һарада ишләнмишдир?

Ш. — Һәм дә бағлајычысы мурәккәб чүмләни төшкил едән садә чүмләләр арасында әләгә јаратмышдыр.

М. — Ким дејәр, икинчи чүмләдә «вә» бағлајычысы нәләрин арасында әләгә јаратмышдыр?

Ш. — Бу чүмләдә «вә» бағлајычысы чүмлә үзвләри (сүздү, фикирләшди) арасында әләгә јаратмышдыр. Өзләри иә һеч бир суала чаваб верә билмир вә чүмлә үзвләри ола билмирләр.

М. — Ким һәмнин мисалларла әләгәдар бағлајычынын тә'рифини мүүјјәнләшдирәр?

Ш. — Чүмлә үзвләри вә чүмләләр арасында әләгә јарадан көмәкчи нитг һиссәсинә бағлајычы дејилер.

Мән бағлајычыларын дилдә дашыдығы функцијасындан асылы оларағ, табе едән вә табе етмәјәнләри изаһ едир, онларын ишләнмә хүсусијјәтләрини көстәрирәм.

Тахтада бир нечә бағлајычы јазырам: да, дә, ки, санки, она көрә, амма, анчағ, лакин, ја, ја да вә с.

Ајдындыр ки, мугајисә просесинә шакирдләри алышдырдыгча, шакирдләр јаддасахламаны асанлашдырыр, материалы шуурлу сурәтдә гавраја билер, дәрсә даһа чоғ марағ көстәрирләр. Бу хүсусијјәтләри нәзәрә аларағ гошмаларла бағлајычыларын әввәлчә ошар, сонра онларын фәргли чәһәтләрини үмумиләшдирәрәк шакирдләрә изаһ едирәм. Изаһатым ашағыдакы кими олур:

1. Бағлајычылар да гошмалар кими көмәкчи нитг һиссәләриндән биридир.

2. Бағлајычылар да гошмалар кими, јалныз сөзләр арасында әләгә јарада билер.

3. Бағлајычылар да гошмалар кими һеч бир суала чаваб верә билмир, һәрәкәт, һадисә, әшја, кејфијјәт билдирирләр.

Фәргли чәһәтләр:

1. Бағлајычылар чүмлә үзвү ола билмир, гошмалар иә гошулдуғу сөзлә бирликдә чүмләннин бир үзвү ола билер. Мәсәлән, а) Машын кәндә сары кетди. (кәндә сары) һара? (гошма). б) Әшрәф һазыр кәлмишди, лакин данышмады (бағлајычы).

2. Гошмалар анчағ гошулдуғу сөздән сонра кәлә билдији һалда бағлајычылар бә'зән чүмләннин әввәлиндә, әсасән чүмләннин вә чүмлә үзвләринин ортасында ишләнир.

3. Бағлајычылар ајры-ајры сөзләри вә чүмләләри бир-биринә бағладығы һалда, гошмалар јалныз бир сөзү башға сөзлә әләгәләндирир.

4. Бағлајычыларын һал шәкилчиләри илә әләгәси олмадығы һалда, гошмалар исмин мұхтәлиф һаллары илә ифадә олунур.

Мән гошма вә бағлајычылар аид тахтада чүмләләр јазыр вә бунларын ошар, фәргли чәһәтләрини шакирдләрә дәриндән изаһ едирәм. Кечмиш билијә әсасланарағ, јени өјрәнилән материалы мугајисәли изаһы шакирдләрин фәаллашмасына сәбәб олур.

Көрүндүжү кими мүгајисә пријомунун тәтбиги дәрсин ајры-ајры мәрһәләләрини бир-бири илә үзви шәкилдә бирләшдирир, јени өјрәниләчәк мөвзунун шакирдләр тәрәфиндән шуурлу сурәтдә гавранылмасыны асанлашдырыр, әввәлләр мәнимсәнилмиш билији бир даһа тәкрар етдирир вә кечмиш дәрәдә шакирдләрә мә'лум олмајан јени чәһәтләри үзә чыхардыр.

Мән гошмаларын орфографијасыны кечәркән мөвзунун там вә һәртәрәфли өјрәдилмәси мәгсәди илә мүгајисәдән истифадә едирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр да, дә, ки бағлајычысынын јазылышында бир сыра нөгсанлара јол верирләр. Шакирдләр онларын шәкилчи вә бағлајычы ролунда ишләндикләрини ајурд етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Онлар мүрәккәб бағлајычыларын тәркибиндә иштирак едән да, дә, ки бағлајычыларыны сәһв олараг өзүндән әввәлки сөзә битишик јазырлар.

Мә'лумдур ки, мүрәккәб бағлајычыларын тәркибиндә бу, о, белә, елә ишарә әвәзликләри илә јанашы көрә, үчүн, исә гошмалары ишләдилер. Буна көрә бағлајычыларын орфографијасыны шакирдләрә даһа јахшы мәнимсәтмәк мәгсәди илә гошмаларын орфографијасыны бир даһа шакирдләрдин јадына салырам.

Мән, синфә мүрачигәт едәрәк, сөzlәрә битишик јазылан гошмалары сорушур вә шакирдләрден чаваб алырам ки, -ла, -лә, -дәк, -чан, -чән гошмалары сөzlәрә битишик, галан гошмалар исә ајры јазылыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр -ла, -лә гошмасыны зәрф дүзәлдән-ла, -лә шәкилчиси илә гарышдырырлар. Мән бу долашыглыгы арадан галдырмаг мәгсәди илә мүгајисәдән истифадә едәрәк иш апарырам.

Бу мәгсәдлә мән тахтада һәвәс, гәләм, медал, дәфтәр сөzlәрини јазыр вә шакирдләрден тәләб едирәм ки, һәмин сөzlәрә-ла, -лә шәкилчисини артырмагла, әввәлчә чүмлә ичәрсиндә зәрф кими, сонра гошма кими ишләдин. Шакирдләр синиф тапшырыг дәфтәрләриндә ишин ичрасына башлајырлар, мән исә парталарарасы кәзәрәк онларын ишләринә нәзарәт едирәм. Мүстәгил ишин ичрасы гуртардыгдан сонра, шакирдләр јаздыглары чүмләләри мүгајисәли сурәтдә охујуб тәһлил едирләр. Мәсәлән:

Ш. — 1. Кулназы гызыл медалла тәлтиф етдиләр.

2. Дилшад дәрсләринә һәвәслә чалышыр.

Биринчи чүмләдә -ланын битишидији сөз нә илә? суалына чаваб олур, буна көрә һәмин сөз исимдир, она битишик јазылан -ла исә гошмадыр.

Икинчи чүмләдә һәвәс сөзү дә исимдир, лакин бу сөз фе'ләлә бағлыдыр вә нечә? суалына чаваб верир. һәрәкәтин нечәлијини билдирдији үчүн зәрфдир. Әкәр биз бу чүмләдә илә-ни ајрылыгдә јазыб гошма кими ишләтсәјдик, онда Дилшадын нечә чалышмасы јох, нә илә чалышмасы кими сәһв фикир ортаја чыхарды.

Шакирдләрдин фәаллыгыны инкишаф етдирмәк мәгсәди илә бир нечә нәфәрин јаздыглары бу чүр чүмләләри мүгајисәли сурәтдә тәһлил етдирирәм. Белә мүгајисәли сурәтдә мүстәгил ишин верилмәси шакирдләрдин билијини артырыр, онларын едә тәкбашына ишләјә битмәк, мүһакимә јүрүтмәк бачарыгыны артырыр. Мән мүхтәлиф чалышмалардан истифадә едәрәк, сөzlәрә битишик вә ајры јазылан гошмалары даһа јахшы мәнимсәтмәк мәгсәди илә -чан, -чән, -дәк гошмаларыны ајры јазылан мүхтәлиф гошмаларла әвәз етдирирәм. Мәсәлән:

1. Мән гардашымы Јевлахачан өтүрдүм.

2. Мән гардашымы Јевлаха гәдәр (кими) өтүрдүм.

3. Акиф евә сары кедирди.

4. Акиф евә тәрәф кедирди вә с.

Шакирдләрә бу чүр әвәзәтмәни өјрәтмәклә онлар һәм синоним гошмаларынын мә'наларыны, һәм дә сөzlәрә битишик вә ајры јазылан гошмалары мүгајисә јолу илә дәриндән дәрк едирләр.

Мән гошмаларын орфографијасыны тәкрар етдирир вә һәмин бәһсин шакирдләр тәрәфиндән јахшы мәнимсәнилдијини мүәјјәнләшдирдикдән сонра -да, -дә, -ки бағлајычыларынын јазылышыны мүгајисә јолу илә дәриндән баша салырам.

Мә'лумдур ки, шакирдләр -да, -дә бағлајычыларыны исмин ејни формалы (-да, -дә) јерлик һал шәкилчиләри илә, ки бағлајычысыны сифәт дүзәлдән—ки вә -дакы, -дәки шәкилчиләри илә гарышдырараг, јазыда имла сәһвләринә јол верирләр. Вахта гәнаәт етмәк мәгсәди илә мән һазырладыгым чәдвәлләри јазы ләвһәсинин бир тәрәфиндән асараг изаһат верирәм.

-да, -дә шәкилчиси вә -да, -дә баглајычысынын фәргини кәстәрән чәдвәл.

<p>-да, -дә исмин јерлик һалында ишләнмишдир.</p>	<p>1. Атам Москвада охујур. 2. Бу күн мәктәбдә топланыш олачаг.</p>	<p>1. Гошулдуғу сөзлә бирликдә суала чаваб олур. 2. Сөзә битишик Јазылыр. 3. Исмин јерлик һалына билдирир. 4. Вурғу гәбул етмир.</p>
<p>-да, -дә баглајычысы јериндә ишләнмишдир.</p>	<p>1. Бир инчи сафлығы варса да суда. Артыг ичиләндә дөрд верир су да. 2. Чәлтик дә кәтир, арпа да, буғда да әкинчи! (Ә. С.)</p>	<p>1. Һеч бир суала чаваб олмур. 2. Ајры јазылыр. 3. Вурғу гәбул етмир.</p>

-кы, -ки, -ку, -кү, -дакы, -дәки сифәт дүзәлдән шәкилчиләрә ки баглајычысынын фәргини кәстәрән чәдвәл.

<p>-кы, -ки, -ку, -кү, -дакы, -дәки сифәт дүзәлдән шәкилчиләр јериндә ишләнмишдир.</p>	<p>1. Дүнәнки сөһбәт мәни чох марағландырды. 2. Далдакы адам Арифә охшајыр. 3. Бақыдакы јолдашлара де ки, бизә ики чүр силаһ көндәсинләр. (С. Рәһимов)</p>	<p>1. Гошулдуғу сөзлә һансы? суалына чаваб олур. 2. Сөзләрә битишик јазылыр вә сифәт дүзәлдән шәкилчи адланыр. 3. Аһәнк ганууна ујғун олараг дөрд чүр јазылыр.</p>
<p>-ки баглајычы јериндә ишләнмишдир.</p>	<p>1. Мә'лум олду ки, мәни бурада ширин јуху тутуб. (Ч. Мәммәдгулузадә). 2. Наһаг јерә дејил мәмишдир ки, иш усатдан горхар. (М. Ч.)</p>	<p>1. Һеч бир суала чаваб олмур. 2. Мүрәккәб чүмләнни таркибиндәки чүмләләри бир-биринә баглајыр. 3. Бир чүр јазылыр. 4. Өзүндән сонра веркүл гојулур.</p>

Мән бу баглајычыларын вә шәкилчиләрин мә'на хүсусиј-јәтләрини шакирдләрә даһа дәриндән мәнимсәтмәк мәгсәди илә чәдвәлдә кәстәрилән чүмләләри мугајисәли сурәтдә тәһлил едирәм. Мәсәлән, Атам Москвада охујур чүмләсини морфоложи чәһәтдән тәһлил едәрәк кәстәрирәм ки, атам (исим), охујур (фә'л), Москвада (јер зәрфи) һәрәкәтин ичра олундуғу јери, мөканы билдирмәклә, һарада? суалына чаваб олур, да јерлик һал шәкилчисидир. Әкәр биз -да-ны ајры јазсаг, онда белә мә'на чыхар ки, куја башга шәһәрләр кими, Москва да охујур. Охумаг сөзү атама дејил, шәһәрә аид олар ки, бу да тамамилә сәһвдир.

Јахуд: Чәлтик дә кәтир, арпа да, буғда да әкинчи!..

Бу чүмләләри мугајисәли сурәтдә тәһлил едәрәк изаһ едирәм ки, бурада -да, -дә баглајычысы сөзләрдән ајры јазылараг, һеч бир суала чаваб олмур, ләкин һәмчинс олан сөзләри бир-биринә бағламышдыр. Ејни заманда мүлкәдар әкинчидән башга шејләр тәләб етдији кими, чәлтик, арпа, буғда да тәләб едир. Мән өз фикрими тәсдиг етмәк үчүн һәммин чүмләдән -да, -дә баглајычысыны көтүрүрәм вә шакирдләри баша салырам ки, баглајычысыз белә мә'лум олур ки, мүлкәдар аңчаг арпа, буғда вә чәлтик истәјир вә с.

Јени билијин шакирдләр тәрәфиндән јахшы мәнимсәнилдијини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә јазы тахтасында ашағыдакы сөзләри јазараг, шакирдләрә мүстәгил иш верирәм: Акиф, ахшам, габаг, дал, Бақы сөзләринә сифәт дүзәлдән шәкилчиләри артырмагла, чүмлә ичәрисиндә ишләдин, сонра исә һәммин сөзләри садә чүмләләр ичәрисиндә ишләтмәклә -ки баглајычысы васитәсилә мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирин.

Ишин ичрасы гуртардыгдан сонра јохлајыр, суал-чавабла баглајычы вә шәкилчиләрин охшар вә фәрғли чәһәтләрини јекунлашдырыр, 5—6 нәфәр шакирдин билијини гижмәтләндирирәм.

Гижмәтләндирмә процесиндә ев тапшырығынын ичрасы, кечмиш дәрәдә шакирдин иштиракы, суал-чавабларда онларын фәаллығы, јени дәрсин гавранылмасы вә с. нәзәрә алараг гижмәт верирәм.

Мән ев тапшырығынын верилмәсиндә дә (мөвзу мугајисә характери күдәрсә) мугајисәдән јери кәлдикчә истифадә едирәм.

Нурпаша ҺУММƏТОВ,
Нуха районунун Охуд кәндидәки
орта мәктәбин мұәллими.

ШАКИРДЛƏРИН РАБИТƏЛИ НИТГИНИН ИНКИШАФЫНДА ЈАРАДЫЧЫ ЧАЛЫШМАЛАРЫН РОЛУ ВƏ ƏБƏМИЈЈƏТИ

Азәрбајчан дили дәрсләриндә һәр һансы мөвзунун тәдриси заманы јени кечилмиш гәјдаларын мөһкәмләндирилмәси үчүн дәрсликдәки тапшырыгларла бирликдә, јарадычы характер дашыјан чалышмалар вермәк дә фәјдалыдыр. Шакирд өјрәндији һәр бир јени гәјдадан рабитәли нитг дахилиндә истифадә етмәк вә јазмаг вәрдиши газаныр.

Азәрбајчан дилиндән јарадычы чалышмаларын фәјдалы шәкилдә тәшкили үчүн биринчи нөвбәдә тәдрис олунан мөвзуларын характери нәзәрә алынмалыдыр.

Тәчрүбәдән көрүндүјү кими, V—VIII синифләрдә јарадычы чалышмаларын ашағыдакы нөвләриндән истифадә етмәк фәјдалыдыр:

1) Истифадә етмәк үчүн верилмиш көмәкчи сөзләр әсасында;

2) Шәхси тәсәррүфат вә һәјат тәчрүбәси илә әлагәдар;

3) Шәкилләр үзрә;

Әдәбијатдан кечилмиш материаллар әсасында.

Истифадә етмәк үчүн верилмиш көмәкчи сөзләр әсасында јарадычы чалышмалардан даһа чох V—VI синифләрдә истифадә олунур. Чүнки ајры-ајры нитг һиссәләри бу синифләрдә тәдрис едилдији кими, орфографија гәјдаларына аид шакирдләрә верилән аңлајышын дәринләшдирилмәси үчүн дә, биринчи нөвбәдә бу синифләрдә чалышмаг фәјдалыдыр.

Истифадә етмәк үчүн верилмиш көмәкчи сөзләр әсасында чалышмалар заманы нәзәрә алынмалы олан башлыча мәсәлә одур ки, дәрсин тәшкили өјрәниләчәк мөвзунун мәнимсәнилмәсинә көмәк етсин. Мәсәлән, билиндији кими, V синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән кечилән материалларын бөлкүсүндә «Апострофлу сөзләр» мөвзусунун тәдрисинә чәми бир саат

вахт ајрылмышдыр. Бир дәрс сааты әрзиндә мұәллим һәм кечән дәрс олан «Сөзләрдә гоша самитләр» мөвзусуна аид јазылы тапшырыгы јохламалы, һәм һәмин мөвзуну тәкрар етмәли вә бундан сонра исә јени дәрси («Апострофлу сөзләр» мөвзусуну) кечмәлидир.

Сөздә апострофун ролу, ондан дүзкүн истифадә едилмәси гәјдаларынын өјрәнилмәси исә бир о гәдәр дә асан дејилдир. Буна көрә дә, әкәр мұәллим «Апострофлу сөзләр» мөвзусунун тәдриси илә әлагәдар һәмин дәрсдә синифдә истифадә етмәк үчүн верилмиш апострофлу сөзләр әсасында һәр һансы мөвзуда рабитәли мәтн тәртиб етдирмәји нәзәрдә тутсајды, ишдә мұвәффәгијјәт газанмазды, чүнки дәрсликдә һәмин мөвзудан сонра дөрд тапшырыг верилмишдир ки, онларын һамысыны шифаһи вә ја јазылы тәһлил етмәјә еһтијач вардыр. Бу тапшырыглар апострофлу сөзләрин дүзкүн охунушу вә ја јазылышы үчүн нәзәрә алынмалы олан башлыча хүсусијјәтләри өјрәдир. Буна көрә дә һәмин дәрсдә онлары тәһлил вә ичра етдирмәк, мөвзунун өјрәнилмәсинә даһа чох фәјда верә биләр.

Лакин V—VI синифләрдә мурәккәб исим, сифәт, сәј вә зәрфләрин орфографијасы, сөзләрдә мұхтәлиф шәкилчиләрдән истифадә гәјдалары илә әлагәдар, көмәкчи сөзләр әсасында јарадычы чалышмалар вермәк һәминки мүмкүндүр, һәтта ва-чибдир.

Мән бу дәрс илиндә бешинчи синифдә «Мурәккәб сифәтләр вә онларын орфографијасы» мөвзусуну ашағыдакы шәкилдә кечмишәм. Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын бөлкүсүндә бу мөвзунун тәдрисинә ики саат вахт ајрылмышдыр. Билиндији кими, әввәлки дәрсләрдә «Мурәккәб сөзләрин орфографијасы», «Мурәккәб исимләр вә онларын орфографијасы» мөвзуларынын тәдриси заманы шакирдләр бир вургу илә, тәркибиндәки һәр сөз мұстәгил вургу илә дејилән, ејни сөзләрин тәкрары вә ја јахын мәналы сөзләрин бирләшмәси илә дүзәлән мурәккәб сөзләрин јазылышы һаггында шакирдләрә кениш мәлумат верилмишдир. «Мурәккәб сифәтләр вә онларын орфографијасы» мөвзусунда дә ејни грамматик ганунлардан бәһс олундуғу үчүн, бунун тәдриси заманы шакирдләр бир о дәрәчәдә чәтинлик чәкмирләр. Буна көрә дә мөвзудә аид биринчи дәрсдә мурәккәб сифәтләр вә онларын орфографија гәјдасыны изаһ етдикдән сонра, она аид тапшырыглардан бирини вә ја икисини шифаһи тәһлил етмәклә, биринин дә ичрасыны евә тапшырмаг мүмкүндүр.

Икинчи дэрсдә исә мөвзунун тәкрарындан сонра галан вахтда она аид верилмиш көмәкчи сөzlәр әсасында рабитәли мәтн тәртиб етдирмәк даһа фәјдалыдыр. Буна көрә дә мән мөвзунун јухарыдакы шәкилдә тәдрисиндән сонра ашағыдакы көмәкчи сөzlәри јазы тахтасына јаздым:

Енлијарпағлы, күллү-чичәкли, учабој, ири-ири, үчһачалы, гол-будағлы, һәмишә әтирсачан, үрәкачан, үзүкүләр, көлкәсәлан, дилиширин, узун-узун, рәнк-рәнк, ғысабојлу, голучирмәк, ирили-хырдалы, ирикөвдәли, иријарпағлы, көј-јашыл, јар-јарашығлы, мәғсәдәујғун, һазырчаваб, һачагујруглу, чүтләчәкли.

Сонра шакирдләрә изаһ етдим ки, онлар бу сөzlәрдән истифадә етмәклә «Бағчада», «Тарлада» мөвзусунда кичик мәтн тәртиб етмәлидирләр. Өзүм һәмин сөzlәрдән истифадә етмәклә белә бир мәтн тәртиб етдим, ики шакирдә дә шифаһи оларағ һәмин көмәкчи сөzlәр әсасында кичик рабитәли мәтн тәртиб етдирдим. Бундан сонра онлара тапшырығ дәфтәрләриндә мүстәғил оларағ белә мәтнләр тәртиб етмәји тапшырдым. Шакирдләрдән икисинин тәртиб етдији мәтн ашағыдакылар иди:

БАҒЧАДА

Мән достумла күллү-чичәкли бағчаја кәлдим. Һәр тәрәфдә үрәкачан мәнзәрәләр көрүнүрдү, һава исти олса да, учабојлу, енлијарпағлы ағачларын көлкәси бизә сәринлик кәтирирди. Һәмишә әтирсачан чичәкләрин гоһусу әтрафы бүрүмүшдүр. Бу рәнк-рәнк чичәкләрдән ајрылмағ истәмирдик.

Бағчада ғысабојлу, голучирмәкли бир/ушағ кәзирди. О, көј-јашыл чичәкләрдән дәрмишди. Бу һазырчаваб ушагла һејли сөһбәт етдик. О, гаршымыздакы јар-јарашығлы ләкләрин ағсағгал бабасы тәрәфиндән дүзәлдијини сөјләди.

ТАРЛАДА

Дүнән колхозун учсуз-бучағсыз тарласына кетмишдик. Јол боју ирикөвдәли ағачлар көрүнүрдү. Әтрафда үрәкачан мәнзәрәләр варды.

Тарлада үзүкүләр колхозчулар чалышырдылар. Онлар ишләдикчә көзәл-көзәл маһнылар охујурдулар. Бир гәдәр сонра колхозчулар учабојлу, енлијарпағлы бир ағачын алтына топлашдылар. Биз дә орада идик. Һазырчаваб бир гоча суал-

ларымыза марағлы чаваблар верирди. Онун үрәкачан сөһбәтләри һамыны күлдүрүр вә шад едирди.

Башга шакирдләр дә бир-бириндән фәргли белә мәтнләр тәртиб етмишдиләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүхтәлиф нитг һиссәләринин тәдриси заманы мүәјјән грамматик гајдалара аид верилмиш билијин мөһкәмләндирилмәси үчүн бу чүр көмәкчи сөzlәр әсасында рабитәли мәтнләр тәртиб етдирмәк һәр чәһәтдән фәјдалыдыр.

Һәр һансы мөвзу илә әлағәдар верилмиш көмәкчи сөzlәр әсасында јарадычы чалышмалар о заман фәјдалы олур ки:

1. Мүәллимин вердији көмәкчи сөzlәр мөвзунун мәним-сәнилмәсинә көмәк етсин. Даһа доғрусу, шакирдләр чүмләдә рабитәли мәтн даһилиндә онлар үчүн јазылышы чәтин көрүнән сөzlәрдән даһа чох истифадә етсинләр.

2. Елә көмәкчи сөzlәр сәнилмәлидир ки, шакирд онлардан истифадә едәрәк рабитәли мәтн тәртиб едәркән чәтинлијә дүшмәсин.

V—VIII синифләрдә грамматикадан ајры-ајры мөвзуларын тәдриси заманы шәхси тәәсүрат вә һәјат тәчрүбәси әсасында мүхтәлиф мөвзуларда јарадычы чалышмалар вермәк үчүн даһа чох имкан вардыр. Бу чалышмалар шакирдләри даһа чох дүшүнмәјә, мөвзу илә әлағәдар даһа артығ фәаллығ көстәрмәјә вә дуја-дуја чалышмаға сөвг едир. Мәсәлән, VI синифдә кечилән «Хәбәр» бәһси илә әлағәдар шакирдләрин һәлә габағчадан мүәјјән тәсәввүрү олур. Шакирдләр үчүн габағчадан мә'лумдур ки, хәбәр әсасән чүмләннин сонунда кәлир. (Бә'зи ше'р вә шүарлардан башга). Мүрәккәб хәбәрләри әмәлә кәтирән II—III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри, мүрәккәб сөzlәр һағғында да шакирдләрин габағчадан мә'луматы вардыр.

Програмын бөлкүсүндә исә хәбәр һағғындакы үмуми мә'луматын тәдрисинә ики саат вахт ајрылмышдыр. Бу дәрсләрдән биринчисиндә шакирдләрә мөвзу һағғында данышдығдан сонра она аид тапшырығлардан бирини шифаһи тәһлил етмәклә, о бирини евә тапшырмағ мүмкүндүр. Мөвзуја аид икинчи дэрсдә исә кечән мөвзунун тәкрарындан сонра, галан тапшырығлардан бирини шифаһи ишләтмәклә, бирини дә јенә евә тапшырмағ мүмкүндүр. Дәрс бу шәкилдә тәшкил едилдикдә азы, 18—20 дәгигә вахт галыр. Бу вахты шифаһи чалышмалара вә ја хәбәрлә әлағәдар, тахтада чүмлә тәһлилинә вермәкдәнсә, шакирдләрә мөвзуја аид рабитәли мәтн тәртиб етдирмәк даһа чох фәјда верәр. Чүнки шакирд өзү һәм мүәјјән бир

эһвалат јарадыр, һәм дә хәбәр һаггында ешитдикләрини раби-тәли мәтн дахилиндә вермәклә изаһ едә билир.

Мән VI синифдә дәрси јухарыдакы шәкилдә тәшкил етдикдән сонра, шакирдләрә «Кәндимиз» мөвзусунда кичик бир мәтн тәртиб едәчәкләрини билдирдим. Бунула әлагәдар ашағыдакы шәкилдә гыса суал-чаваб апардым.

М. — Кәндимиз һарада јерләшмишдир?

Ш. — Кәндимиз уча дағларын этәјиндә јерләшмишдир.

М. — Кәндимиздәки евләр нечәдир?

Ш. — Кәндимиздәки евләрин чоху бөјүк вә јарашыглыдыр.

М. — Кәндимиздә нечә күчәләр вар?

Ш. — Кәндимиздә кениш күчәләр вар.

М. — Күчәләрин кәнарында нә әкилмишдир?

Ш. — Күчәләрин кәнарында мүхтәлиф һүндүр ағачлар әкилмишдир.

М. — Кәндимиздә ән һүндүр вә бөјүк бина һансыдыр?

Ш. — Кәндимиздә ән һүндүр вә бөјүк ев мәктәб бинасыдыр.

Бу шәкилдә тәшкил етдијим суал-чаваб тәртиб едиләчәк мәтнин формасыны мүәјјәнләшдирди. Шакирдләр бундан сонра «Кәндимиз» мөвзусунда мүхтәлиф формалы мәтнләр тәртиб етдиләр. Бу мәтнләрдән бири ашағыдакы иди:

«Кәндимиз бөјүк вә јарашыглыдыр. О, уча дағларын этәјиндә јерләшмишдир. Кәндимиз күндән-күнә кенишләнир. Онун чохлу күчәләри вар. Кәндимиздә мејвәли бағлар вә бағчалар чохдур. Кәндимиздә клуб, китабхана вә хәстәхана биналары көзәлдир. Ән бөјүк бина кәнд мәктәбидир. Бурада тәһсил алан колхозчу ушағларыдыр».

Мән шакирдләрә тәртиб етдикләри мәтнләрдә садә хәбәрләрин алтындан бир, мүрәккәб хәбәрләрин алтындан ики хәтт чәкмәји тапшырдым. Шакирдләрин тәртиб етдикләри мәтнләр формача мүхтәлиф олдуғу кими, шакирдләр дә бир-бириндән истифадә етмәдән өз чүмләләриндәки хәбәрләрин алтындан хәтт чәкмәли олмушлар. Һәм дә хәбәрин әсасән чүмләннин соңунда кәлдијини билдикләри үчүн, шакирдләр мүәллимин бу тапшырығыны јеринә јетирәркән һеч бир чәтинлијә раст кәлмирдиләр.

Азәрбајчан дилиндән бәзи мөвзуларын тәдриси заманы нсә бу чүр јарадычы чалышмалардан истифадә етмәк даһа чох әһәмијјәт кәсб едир. Мәсәлән, билиндији кими, «Азәрбај-

чан дилинин грамматикасы»нда (II һиссә) «Хүсусиләшмә» бәһси һаггындакы мәлүмат ики китаб сәһифәси һәчминдә јер тутур. Һәмин бәһсин тәдриси үчүн Азәрбајчан дили програмында 18 саат вахт ажрылмышдыр. Бәһсин шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәси үчүн ажрылмыш вахт һеч дә артыглыг еләмир. Лакин «Хүсусиләшмәләр» бәһсинин мәнимсәнилмәси үчүн јалныз китабдәки үч тапшырығын (тапшырыг 136, 137, 138) ичрасы да кифәјәтләндиричи дејилдир. Буну нәзәрә алараг мән «Хүсусиләшмәләр» мөвзусуна верилмиш вахты ашағыдакы шәкилдә бөлүшдүрүрәм:

1. Хүсусиләшмәләр һаггында үмуми мәлүмат. Тамамлығын хүсусиләшмәси — 1 саат.

2. Тамамлығын хүсусиләшмәсинә аид тахтада вә дәфтәрдә чалышмалар апармаг; башға, савајы, әләвә, әвәзинә гошмаларындан истифадә етмәклә тамамлығын хүсусиләшмәсинә аид јарадычы имла — 1 саат.

3. Зәрфлијин хүсусиләшмәси вә она аид чалышмалар — 1 саат.

4. Зәрфлијин хүсусиләшмәсинә аид чүмлә тәһлили вә хәбәрдарлыгы имла — 1 саат.

5. Тапшырыг вә зәрфлијин хүсусиләшмәси илә әлагәдар Е. Дадашовун «Аилә» шәкли әсасында кичик мәтн тәртиб етдирмәк — 1 саат.

6. Әләвәләрин хүсусиләшмәсинин изаһы — 1 саат.

7. Әләвәләрин хүсусиләшмәсинә аид чүмлә тәһлили вә изаһлы имла — 1 саат.

8. Һәмчинс үзвләрин хүсусиләшмәси (хүсусән, әләлхүсус, јә'ни, о чүмләдән сөзләри илә дүзәлән әләвәләр) — 1 саат.

9. Һәмчинс үзвләрин хүсусиләшмәсинә аид чалышмалар вә изаһлы имла — 1 саат.

10. Әләвә вә Һәмчинс үзвләрин хүсусиләшмәси илә әлагәдар 196 нөмрәли тапшырығын тәһлили, тапшырыг 137 ева.

11. Әләвә вә Һәмчинс үзвләрин хүсусиләшмәси илә әлагәдар «Мәктәб һәјәтиндә» мөвзусу әсасында кичик рабитәли мәтн тәртиб етдирмәк вә онун тәһлили — 1 саат.

12. Хүсусиләшмәләрдә дурғу ишарәләри — 1 саат.

13. Тапшырыг 138-ин тәһлили вә ишләнилмәси — 1 саат.

14. Хүсусиләшмәләрдә дурғу ишарәләринә аид тахтада вә дәфтәрдә чалышмалар апармаг вә изаһлы имла — 1 саат.

15. Хүсусиләшмәләрдән истифадә етдирмәклә Е. Дадашовун «Шәһәрдә бир күчә» шәкли әсасында кичик мәтн тәртиби вә онун тәһлили — 1 саат.

16. Хүсусиләшмәләрдә дургу ишарәләри илә әләгәдәр «Мешәдә» мөвзусунда кичик мәтн тәртиб етдирмәк вә орадакы хүсусиләшмәләрин алтындан хәтт чәкдирмәк, истифадә етдикләри дургу ишарәләрини изаһ етдирмәк — I саат.

17. Хүсусиләшмәләрдә дургу ишарәләринә аид сәсли јохлајычы имла — I саат.

18. Имла јазыда бурахылмыш сәһвләрин тәһлили—I саат.

Мән мөвзуја аид бешинчи дәрәдә тамамлығын вә зәрфлијин хүсусиләшмәсинә аид шакирдләрин евдә тәртиб етдикләри чүмләләри јохладым. Ики нәфәрә тапшырығы охудараг коллектив шәкилдә тәһлил етдик. Тамамлығын вә зәрфлијин хүсусиләшмәсини јазы тахтасында ики нәфәр шакирдә изаһ етдирдим. Бундан сонра Е. Дадашовун «Аилә» шәклини синиф гаршысындан асдым. Е'лан етдим ки, шакирдләр бу шәкил әсасында 50—70 сөздән ибарәт мәтн тәртиб едәчәкләр; һәм дә һәмин мәтндә тамамлыг вә зәрфлијин хүсусиләшмәсинә аид нүмунәләрдән истифадә етмәлидирләр. Дәрсин мәгсәдинә ујғун олараг ашағыдакы кими мусәһибә тәшкил етдим:

М. — Шәкилдә нә тәсвир олунар?

Ш. — Шәкилдә бир отаг тәсвир олунар.

М. — Отаг нечәдир?

Ш. — Отаг тәмиз вә сәлигәлидир.

М. — Отағын ортасында нә вардыр?

Ш. — Отағын ортасында бөјүк стол вардыр.

М. — Отагда столдан башга нә көрүнүр?

Ш. — Отагда столдан башга диван, китаб шкафы, телевизор вә пәнчәрәдә дибчәк вардыр.

М. — Отағын гурулушунда даһа чох нәзәр-диггәти чәлб едән нәдир?

Ш. — Бурада ев әшјаларынын јерли-јериндә гојулмасы, хүсусән отағын тәмизлији вә сәлигәси нәзәр-диггәти даһа чох чәлб едир.

Ш. — Отагда һәр шеј, хүсусән ачыг пәнчәрәјә гојулмуш дибчәк даһа чох нәзәр-диггәти чәлб едир.

М. — Отагда кимләр вардыр?

Ш. — Отагда баба, нәнә, оғул, кәлин вә дөрд нәвә вардыр.

М. — Баба вә нәнә нә илә мәшғулдурлар?

Ш. — Баба вә нәнә столун әтрафында әјләшиб чај ичирләр.

М. — Столун әтрафында баба вә нәнәдән савајы, кими көрүрсүнүз?

Ш. — Столун әтрафында баба вә нәнәдән савајы, нәвәләрдән бири дә әјләшиб чај ичир.

М. — Бәс ана нә илә мәшғулдур?

Ш. — Ана бир тәрәфдә стулда әјләшәрәк, әлиндәки габы дәсмалла силир.

М. — Бәс о, әлиндәки габы силдији һалда, кимләрә бахыр?

Ш. — Ана әлиндәки габы силдији һалда, јердә әјләшиб ојнајан балача ушаглара бахыр.

М. — Ата нә илә мәшғулдур?

Ш. — Ата диванда әјләшәрәк әлиндәки «Правда» гәзетини охујур.

Бу шәкилдә апарылан мусәһибәдән сонра шакирдләр шәкилдә көрдүкләрини данышдылар вә јаздылар. Шакирдләрдән бири «Аилә» шәкли әсасында ашағыдакы кими мәтн тәртиб етмишдир:

«Шәкилдә бир отаг тәсвир олунар. Отағын ортасына бөјүк јемәк столу гојулмушдур. Отагда бундан башга, јазы масасы, диван, телевизор, китаб јығылмыш шкаф вә пәнчәрәдә дибчәк вардыр. Отағын гурулушу, хүсусән онун тәмизлији вә сәлигәси нәзәр-диггәти чәлб едир. Шәкилдә баба, нәнә, ата, ана вә онларын дөрд ушағы көрүнүр. Баба, нәнә вә бир нәвә столун әтрафында әјләшәрәк чај ичирләр. Ана исә бир тәрәфдә әлиндәки габы силдији һалда, көзләри әтрафда ојунчагларла ојнајан кичик ушаглара дикилмишдир.

Ушаглардан бири ајаг үстә дајанараг, әлиндә ојунчаг олмасына бахмајараг, көзүнү әјләшиб өз ојунчагларыны ојнадан ушаға дикмишдир. Ата диванда әјләшәрәк гәзет охујур. Бөјүк оғул исә јазы масасынын архасында дәрсләрә һазырлашыр».

Ибтидаи синифләр үчүн тәртиб едилмиш бу шәкил әсасында дәрсин мәгсәдинә ујғун шәкилдә 50—70 сөздән ибарәт мәтн тәртиб етмәк ушаглар үчүн чәтинлик төрәтмир. Бу шәкилдә чалышмалар мүхтәлиф нитг ваһидләринин — сөзләрин рабитәли нитгдә ишләнилмәси, кечилмиш гајдаларын мөһкәмләндирилмәсиндән өтрү дә әһәмијјәтлидир.

Хүсусиләшмәләрә аид башга дәрсләрдә дә, шәхси тәәсүрат вә мүшаһидә, шәкил үзрә јарадычы чалышмаларын апарылмасы һәм мөвзунун мәнимсәнилмәси, һәм дә шакирдләрдә рабитәли нитгин инкишафы үчүн фајдалы олмушдур.

Узун иллэрин тэчрүбәси көстөрү ки, VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән ајры-ајры мөвзуларын тәдриси заманы бу чүр јарадычы чалышмалардан истифадә етмәк даһа чоһ фајда верир.

Мән VIII синифләрдә васитәсиз нитгин тәдриси заманы белә јарадычы чалышмалардан даһа чәсарәтлә истифадә едирәм.

Бу дәрә илиндә васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләринин ишләнилмәсинә аид ашағыдакы кими јарадычы чалышмалардан истифадә етмишәм.

Мөвзуја аид үчүнчү дәрәдә кечән тапшырығы јохладыгдан сонра, јазы тахтасында чалышмалар јолу илә мөвзуну тәкрар етдим.

Бундан сонра шакирдләрә билдирдим ки, онлар «Синиф ичласында» мөвзусунда 50—60 сөздән ибарәт рабитәли мәтн тәртиб едәчәкләр. Онлар дүзәлдәчәкләри мәтндә синиф ичласында мүәллимләрин дедикләри, шакирдләрин чыхышлары, дүшүнчәләри һаггында сөһбәт ачмалыдырлар.

Шакирдләрин дәфәләрлә синиф ичласларында мүзакирә олунаң мәсәләләр вә чыхышлар һаггында мәлуматлары олдуғундан белә бир мөвзуда мәтн тәртиб етмәк һеч дә онлар үчүн чәтинлик төрәтмәзди.

Мән мөвзу илә әлагәдар ики нәфәр шакирди сөјләтдим вә онларын сөһвләрини изаһ етдим. Бундан сонра шакирдләрә «Синиф ичласында» мөвзусунда билдикләрини јазмағы тапшырдым.

Шакирдләрән Елбрус Абдуләзизов мөвзуја аид ашағыдакы мәтн тәртиб етмишдир:

«Синфимиздә ичлас олду. Јығынчагда мәктәб директору, синиф рәһбәри, башга мүәллимләр вә синфимизин шакирдләри вар иди.

Синиф рәһбәри ичласы ачараг деди:

— Ушаглар, јығынчагда сизин бир рүб мүддәтиндә көрдүјүнүз ишләр мүзакирә олуначагдыр.

Бундан сонра о, синфин јахшы вә пис охујан шакирдләри һаггында данышды.

Синиф рәһбәри данышаркән өз-өзүмә дүшүнүрдүм:

«Көрәсэн, мәним дә адымы чәкәчәкдирми?».

Ичласда һәгигәт дә чыхыш едәрәк деди:

— Мән дәрә илини мүвәффәгијјәтлә баша вурмаг үчүн даһа јахшы чалышачағам.

Ичласын сонунда мәктәб директору чыхыш едәрәк, бизә хејирли мәсләһәтләр верди».

Башга шакирдләр дә өз ифадәләри, өз фикирләри әсасында буна бәнзәр шәкилдә мәтнләр тәртиб едәрәк, васитәсиз нитгә аид нүмунәләрдән истифадә етмишдиләр.

Мән синифдә шакирдләрин јаратдығлары мәтнләри онлар охутмагла, васитәсиз нитгдә ишләнән дурғу ишарәләриндән һечә истифадә етдикләрини өјрәндим вә сөһвләрини баша салдым.

Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләринә аид дәрәсликдәки тапшырығлардан бирини изаһ едиб евә тапшырмагла дәрәси јеқунлашдырдым.

Нөвбәти Азәрбајчан дили дәрсиндә исә васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләринә аид јазылы вә шифаһи тапшырығы јохладыгдан сонра, бир һечә шакирдә тахтада диалоглар шәклиндә јазылан васитәсиз нитгә аид нүмунәләр јаздырмагла, буна аид верилмиш билији тәкрар етдим.

Бундан сонра шакирдләрә бир һечә күн әввәл әдәбијјат дәрсиндә кечилмиш «Баһадыр вә Сона» әсәриндән Машонун Сона илә сөһбәтини хатырлатдым вә бир нәфәрә һәмин парчаны сөјләтдим. Шакирдләрә, диалоглардан истифадә етмәклә, һәмин парчаны гыса шәкилдә јазмағы тапшырдым.

Шакирдләр габагчадан әдәбијјат дәрсиндән билдикләри әсәрдән бу парчаны гыса шәкилдә јаздылар.

Шакирдләрән Хавәр Бәширов Сона илә Машонун сөһбәтини ашағыдакы шәкилдә јазмышдыр:

«Анасынын фикирли дајандығыны көрән Сона деди:

— Ана, бәлкә мәнә бир сөзүн вар?

Анасы деди:

— Гызым, хаһиш едирәм үрәјиндәкиләри ач де.

Сона анасына бахыб учадан ағлады.

— Мән нә едим,— деди,— Баһадыры сеvirәм. Буна көрә мәни бағышлајын, ана!

Анасы деди:

— Бу ағыр дәрдир. Сән дә, Баһадыр да милләтиниз вә диннинизи сеvirсиниз. Нә тәһәр етмәк олар?

Сона:

— Мәни дә чашдыран бу мәсәләдир,— деди,— мәнә бир јол көстәрин».

Көрүндүжү кими, шакирдлөр үчүн габагчадан мөлүм олан белә бир әһвалаты Азәрбајчан дилиндән тапшырыг кими јаздырмаг, онларын мөвзуја аид билијини дәринләшдирмәк вә јохламаг үчүн фајдалы олмаја билмәз. Буна көрә дә мән Азәрбајчан дилиндән бир сыра башга мөвзуларын тәдриси заманы да бу нөв чалышмалардан истифадә едирәм.

Бу нөв јарадычы чалышмалар орфографија вә дурғу ишарәләринә аид билијин мөһкәмләндирилмәси үчүн хејирли олдуғу кими, шакирдләрин шәхси һәјат тәчрүбәси, мүшаһидәләри вә шәкил әсасында апарылан иншаларда онларын мүвәфәғијјәти үчүн дә фајдалыдыр.

Б. НӘЧӘФОВ,
Лачын районундакы Күрд һачы
мәктәбинин мүәллими.

ШАКИРДЛӘРДӘ РАБИТӘЛИ НИТГ ВӘРДИШИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

«Азәрбајчан мүәллими» гәзети «Гајғы, тәләб вә мäs'улијјәт һисси» (1965-чи ил, № 100) адлы мәгаләси илә педагожи фәалијјәтмизин даһа сәмәрәли бәһрәси үчүн нәчиб бир иш көрмүшдүр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр грамматикаја аид фикирләрини сәрбәст ифадә етмәкдә чох вахт чәтинлик чәкирләр. Тәләб олуан грамматик тәриф вә гајдалары механики әзбәрләдикләри үчүн китаб сөзләриндән кәнара чыха билмир, јахуд ади елми мөлүматы јарадычы сурәтдә кенишләндириб һәјати мисаллар тәтбиғ етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу вәзијјәт бир тәрәфдән шакирдләрин лүғәт еһтијатларынын касыблыгы илә изаһ олунурса, дикәр тәрәфдән дә онларын шифаһи нитг вәрдишләринин зәифлији илә әлағәдардыр.

Бу чатышмазлыгы арадан галдырмаг үчүн мән шакирдләр үчүн әввәлчәдән тәртиб едилмиш лүғәт дәфтәрчәсиндән истифадә едирәм.

Грамматик гајдаларда тәсадүф олуан чәтин сөзләр вә онун синонимләрини әзбәрләдирәм. Сонра һәммин синонимләрә аид чүмләләр тәртиб етдирирәм. Һансы шакирд тәсадүф етдији чәтин сөзүн синонимини дүзәлтдији чүмләдә сәрбәст ишләдә билир, о, чәтинлик чәкмәдән фикрини мисалларла кениш изаһ едә билир. Белә шакирдләрин нитги дә сәлис вә ајдын олур. Рабитәли нитг вәрдишинин инкишафында лүғәт үзәриндә иш мүсбәт нәтичә верир. Шакирдләрә мүхтәлиф нитг һиссәләринә аид олан ајры-ајры сөзләр јаздырылыр. Сонра бу сөзләрин һәр биринә артырылмасы мүмкүн олан шәкилчиләрин әлавә олунмасы тәклиф едилир. Шакирдләр мүмкүн шәкилчиләри артырдыгдан сонра сөзүн әввәлки мәнәсы илә јени мәнәсы мүгајисә олунур. Алынмыш јени мәнәлы сөзләри шакирдләр группашдырыб чүмләләр дүзәлдирләр. Бу чүр чалышмалар ән чох V—VI синиф шакирдләри илә апарылыр.

V синифдә шакирдләри бә'зән белә чалышмалар үзәриндә ишләдирәм: чүмлә дахилиндәки сөzlәр һечалара бөлүнәрәк гармагарышыг шәкилдә бир-биринин яныннда јазылыр вә шакирдләрден тәләб олунар ки, бу һечалары елә гурашдырын ки, чүмлә дүзәлсин. Бу иш шакирдләрин јарадычылыг вә ахтарыш габилијјәтләрини дә фәаллашдырыр.

Шәкил үзрә апарылан иш дә шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләринин инкишафына јахшы тә'сир бағышлајыр. Шакирдләр әввәлчә тәк-тәк тәсвирләрә анд сөzlәр јарадыр вә һәмин сөzlәрдән чүмләләр гурараг јыгчам һекајәләр дүзәлдирләр. Һәр кәс өз габилијјәтинә ујғун дүзәлтдији чүмләләри дәф-тәринә јазыр.

Рабитәли нитгин инкишафында сөzlәрин сыраланмасынын әһәмијјәтини нәзәрә алараг шакирдләрә изаһ едирәм ки, чүмләдә сөzlәри ишләдәркән хәбәрин ахырда, мүбтәданын исә чүмләнин әввәлиндә, зәрфлијин хәбәрдән әввәл, тә'јинин изаһ етдији сөздән әввәл, тамамлығын исә әксәрән мүбтәдәдан сонра кәлмәсинә (бә'зи мүстәсна һаллардан байга) риәјәт етмәк лазымдыр. Бу гајданы јухары синиф шакирдләри даһа јахшы дәрк едирләр. V—VI синифләрдә исә бу вәзијјәтин өһдәсиндән лазымынча кәлмәк үчүн даһа чох әмәли вәрдишләр верилмәси лазым кәлир.

Шакирдләрин нитг инкишафында интонасија вә мәнтиги вурғунун мә'на тәләбинә ујғун ишләдилмәсинә хүсуси фикир верирәм.

Бунун үчүн шакирдләрә белә бир чалышма тапшырырам:

«Совет дәвләти бүтүн дүнјада сүлһүн чарчысыдыр» чүмләсини елә ишләдин ки, һәмин чүмлә чаваб алмаг тәләби до-гурсун. Шакирдләр чүмләни јүксәк интонасија илә ишләтдикдә ахырында суал ишарәси дә гојурлар. Ади авазла сөјләдикдә исә чүмләнин ахырында нөгтә гојурлар. Бундан сонра тәләб едирәм ки, һәмин чүмләдә сөzlәри елә ишләдин ки, алынмыш чүмләләрдән бириндә башга дәвләтин дејил, анчаг Совет дәвләтинин сүлһ чарчысы олмасы, дикәриндә исә бир өлкәдә дејил, бүтүн дүнјада сүлһүн чарчысы олмасы өн плана кечмиш олсун. Шакирдләр һәмин тәләби дүзкүн јеринә јетирәрәк, ишләтдикләри биринчи чүмләдә «Совет дәвләти», икинчи чүмләдә исә «Бүтүн дүнјада» ифадәләрини гүввәтли тәләффүз едирләр. Бурадан мәнтиги вурғунун мә'на ролу онлар үчүн даһа јахшы ајдын олур.

Бунунла әлагәдар олараг шакирдләрин диггәтини сөzlәрин сыраланмасындаки мә'на чаларлығына чәлб едәрәк, һә-

мин чүмләни ашағыдаки шәкилдә ишләдирәм: Бүтүн дүнјада Совет дәвләти сүлһүн чарчысыдыр. Шакирдләр һәмин чүмләни јаздыгдан сонра онлара белә бир суал верирәм: бу чүмлә илә, мәнтиги вурғу «бүтүн дүнјада» ифадәси үзәринә дүшмүш, о бири чүмләнин нә фәрги вар? Шакирдләр һәр ики чүмләнин ејни мә'на дашыдығыны сөјләјәрәк, икинчи чүмләнин дејилишдә ағырлыг јаратдығыны е'тираф едирләр. Бурадан онлар мәнтиги вурғуја риәјәт етмәјин әһәмијјәтини шүүрлу сурәтдә дәрк едиб, ону өз нитгләриндә дүзкүн ишләтмәјә чәһд едирләр.

Чох вахт шакирд верилән суала бир сөз вә ја ифадә илә чаваб верәрәк, нечә дејәрләр, чаныны гуртармаг истәјир. Белә шакирдләрин тәләб олунар суала там чавабы рабитәли нитг саһәсиндә мүәјјән вәрдишин әмәл кәлмәсинә сәбәб олду-гу үчүн әһәмијјәтлидир.

Јухарыда көстәрилән бу чүз'н мәсләһәтләрә әмәл олунмасы, мәнчә, шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишинин инкишафына вә онларда грамматик биликләрин мөһкәмләнмәсинә јахшы тә'сир етмиш олар.

Сәмәндәр РЗАЈЕВ,
Сумгајыт шәһәриндәки 13 нөмрәли
орта мәктәбин мұәллими.

ФЕ'ЛИН СЕМАНТИҚ НӨВЛӘРИ

Фе'лин семантикасына бу күн ишләтдијимиз һал-һәрәкәт ады алтында үмумиләшдирилән мәзмун дахилдир. Бу мәзмун әшјанын мұхтәлиф һал-вәзијјәтә дүшмәси илә өлчүлүр, «чүнки һал вә ја һәрәкәт данышыг вахты илә там ујғунлуғ тәшкил етмәклә бәрәбәр, субъектин үмуми хүсусијјәтини әкс етдирир».* Һәмнин хүсусијјәт субъектин иши, һәрәкәти, вәзијјәти, көрмә, ешитмә вә тәфәккүр просеси илә мұәјјән едилди.

О провакатору биз дә танымағ истәјирик. (М. Һүсејн, «Сәһәр» романы, сәһ. 18); Сүсәнин рәфигәси дә дајандығы јердән тәрпәниб ирәлиләди. (Јенә орада, сәһ. 36); Һәмнин печ мазутла гыздырылды. (Јенә орада, сәһ. 61); Көзләрини гыјыб јанан кибритин сарымтыл аловуна тәрс бир нәзәр салды. (Јенә орада, сәһ. 33); Фәвварәнин курултусу арасындан ат ајағларынын таппылтысы даһа ајдын ешидилди. (Јенә орада, сәһ. 13); Бундан сонра Бајрамы фикир көтүрдү: «Чаным, бу нә данышырды?...». (Јенә орада, сәһ. 65); Светәјев јығынчагда сөјләдији нитгиндән бир чүмләни тәқрар етди:—Биз милли сәдләри дағымалыгыг! (Јенә орада, сәһ. 51).

Бу чүмләләрдәки фе'лләр субъектин үмуми хүсусијјәти һаггында рәнкарәнк мә'луматлар әлдә етмәјә имкан верир, ајры-ајры варлығ үзвләри ишинин мәчмусу кими сәсләнир. «Танымағ истәјирик» конкрет иши билдирдијиндән иш фе'ли, «ирәлиләди» исә һәрәкәт үзвләринә мәхсус иши билдирдијиндән һәрәкәт фе'лидир. «Гыздырылды» әшјанын ади вәзијјәтдән башгасына кечдијини билдирдији үчүн һал-вәзијјәт, «нәзәр салды, ешидилди»—көрмә-ешитмә просеси илә әлағәдар олдуғундан көрмә вә ешитмә фе'ли адланыр. «Фикир көтүрдү», «тәқрар етди» нитглә бағлыдыр, лакин биринчи изһар олунмадығындан тәфәккүр фе'ли, икинчи исә «демәк» фе'линин бир варианты—нитг фе'лидир.

* М. Ахундов, «Фе'лин заманлары», китабча, Бақы, 1961, сәһ. 75.

1946—1966-чы илләрдә ишләнән мәктәб грамматикасында фе'лин мәзмуну бир чүмләдән ибарәт тә'рифләрдә шәрһ олунмуш, бә'зән чидди долашыглыға да јол верилмишдир. Адәтән, фе'л мәзмунунун ики хүсусијјәти (һал-һәрәкәт) изаһ олунмушдур. Буну нәзәрә аларағ бир нитг һиссәси кими фе'лин мәһз нәдән бәһс етдијини, субъектин һансы хүсусијјәтләрә мәхсус олдуғуну дәгигләшдирмәк, фикримизчә, фајда вермиш оларды. Бу, фе'лин гавранылмасы ишини асанлашдырар, мүһүм нитг һиссәләриндән бири һаггында һәртәрәфли мә'лумат алмаға хидмәт едәрди.

Ајдын олур ки, фе'лин семантик мә'насы узун мүддәт сәтһи шәрһ олунмуш, унудулмушдур ки: «Сөзүн һәр һансы бир нитг һиссәсинә аид олмасы тәкчә һәр һансы әләмәтлә дејил, бүтүн морфоложи, синтактик вә семантик ујғунлашма илә мұәјјән олунур».*

Әшјанын һал-һәрәкәтини билдирән фе'лин сөз кими формалашмасында үчүнчү тәркиб (мәзмун) мүһүм рол ојңајыр, буна көрә дә әтрафлы тәһлилә еһтијачы вардыр. Бу мәғаләдә фе'лин бүтүн мәзмуну нөвләри һаггында мә'лумат вермәк мүмкүн олмадығындан онлардан бири—нитг фе'лләри һаггында гејдләрлә кифајәтләнәк.

Мүәллиф нитг просесиндә икинчи бир шәхсин данышығындан истифадә едир. Дилимиздә өзкә нитгини мүәллиф нитги илә чалашдырмағда даһа мәһсулдар фәалијјәт көстәрән нитг фе'лләри мөвчуддур. Белә фе'лләрдә һөкмә мұвафиг семантик ујғунлашма јараныр, фе'л һөкмүн мүндәрәчәсинә табе олур.

Әсил нитг фе'лләриндә семантик ујғунлашма фе'ллә һөкм арасында әмәлә кәлирсә, фразеоложи бирләшмәләр шәклиндә чыхыш едән нитг фе'лләриндә бу ујғунлашма бир дә бирләшмәни әмәлә кәтирән тәрәфләр арасында нәзәрә чарпыр; тәрәфләр бир-биринә јанашарағ әлағәдә олур. Бирләшмәнин әмәлә кәтирдији јени мәзмун өзүнә мұвафиг фикри ифадә едир. Бу хүсусијјәти «әмр вермәк» фе'линдә ашқар көрә билирик.—Забит учадан әмр верди:—Бир нәфәр дә арадан чыхмамалыдыр. (М. Һүсејн, «Сәһәр» романы, сәһ. 16).

Јухарыдакы чүмләдә ишләнмиш нитг фе'ли фразеоложи бирләшмәдән ибарәтдир. Әмр вә верди сөзләри мә'нача бир-биринә ујушмуш, бирликдә «бир нәфәр дә арадан чыхмамалы»

* А. Н. Кононов, «Грамматика современного турецкого литературного языка», стр. 59.

дыр» фикрини үмүмилешдирмишдир. Һөкмүн интонасијасы да «эмр верди» фе'линин мазмунуна ујғундур. Фикир дә, «эмр вермәк» дә жүксәк интонасија тәләб едир. Һәмин бирләшмә мүәллифә данышан шәхсин һәјәчаныны билдирмәкдән өтрү лазым олмуш, «деди» нитг фе'линин бу вариантындан истифадә етмишдир.

Јүрүдүлән фикрин мә'насындан асылы олараг нитг фе'лләри ја алчаг, ја да жүксәк интонасија илә дејилир. Алчаг интонасијалы нитг фе'лләри сөһбәтин ади сәвијјәдә кетдијини, жүксәк интонасијалы нитг фе'лләри исә данышығын һисс-һәјәчәнла давам етдијини кәстәрә билир. «Инилдәмәк» вә «бағырмаг» фе'лләринин тәләффүзүнә, еләчә дә мазмунуна нәзәр салаг. «Бәли, бәдбәхтлик»—дејә инилдәди. (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 186). Зәлзәлә вар!—дејә-дејә дағлар, дашлар бағырды. (М. Мүшфиг, I чилд, сәһ. 44).

Мә'лум олур ки, «инилдәди» нитг просесинин нормал вәзијјәтдә давам етдијини билдирдијиндән алчаг, «бағырды» фе'ли исә һәјәчәнлы сөһбәтә мәхсус олдуғундан жүксәк интонасија тәләб едир. Бу нитг фе'лләри чүмләдә јүрүдүлән һөкмлә узлашараг, ону үмүми шәкилдә ифадә етмишдир. Әкәр «инилдәмәк» фе'ли васитәсилә шәхсин нитг заманы алдығы вәзијјәт—ачизлији гејд олунурса, «бағырмаг» фе'ли дә һәјәчаныны билдирмәјә хидмәт едир.

Нитг фе'лләри илә ифадә олунан һөкм әксәр һалларда ән азы ики шәхсә аид олур. «Инчидиләр, ја өзләрини инчимиш кими кәстәриб худаһафизләшдиләр». (С. Әһмәдов, «Пилләләр», Азәрнәшр, 1964, сәһ. 83). «Чүнки мүйјән тәдбирләр көрмәк үчүн лазыми тапшырығлар верилмишди». (Мир Чәләл, «Бир кәнчин манифести, сәһ. 49).

Бу чүмләләрдәки нитг фе'лләри: — худаһафизләшдиләр, тапшырығлар верилмишди—данышығын бир нечә шәхс арасында кетдијини билдирир. Худаһафизләшмәк үчүн гаршы тәрәф (худаһафизләшән) зәруридирсә, тапшырығ вермәк үчүн дә тапшырығы алан лазымдыр. Әкс тәғдирдә фе'лин мазмуну позулар, һөкмү ифадә етмәк чәтинләшәр.

Нитг фе'лләри заман шәкилчиләрини гәбул етмәклә, данышығын конкрет олараг һансы замана аид олдуғуну кәстәрир, заман мазмунуна хас олан мә'на чаларлығы әмәлә кәтирир. «...Бәзиләри иддиа едирләр ки, бу ингилабын рәһбәри буржуазијадыр». (М. Һүсејн, «Сәһәр» романы, сәһ. 49) чүмләсиндә ишләнмиш «иддиа едирләр» фе'ли индики заман шәкил-

чиси гәбул етмишдир. Һәмин нитг фе'ли «иддиа етмиш, (едиб), иддиа етди, иддиа едәр вә иддиа едәчәк» шәклиндә дә ишләнә биләр.

Бәзи нитг фе'лләри данышығын давамлы олдуғуну да кәстәрир. Белә фе'лләрин мә'насында заман конкретлији јөхдур. Иш давамлылығынын һансы замана аид олмасы фикрин өзүндә нәзәрә чарпыр, адәтән, бир заман дахилиндәки нитгин давамлылығы билдирилир. «Һәр шеји олдуғу кими нәгл елә». («Коммунист» гәзети, № 61, 14.03.65). «Хүләсә, Мирзә о ки, демәли иди, оғлуна дејиб үрәјини бошалтды». (Ә. Һагвердијев, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 75) чүмләләриндә истифадә олунмуш фе'лләр дедијимиз хүсусијјәтә малик олуб, конкрет бир заманда давамлы нитги үмүмилешдирир. Белә ки, «нәгл етмәк» вә «үрәји бошалтмаг» үчүн хејли вахт лазымдыр.

Шәхсин нитгиндә мүхтәлиф мәсәләләрдән бәһс едилдији үчүн нитг фе'лләри, әсасән, ади, рәсми вә бәдии нитги үмүмилешдирир. Ади үслуб гејри-рәсми тәрздә кедән һәр чүр сөһбәти (аиләдә, мәчлисләрдә, ики шәхс арасында) ифадә едир. Бу үслуб кениш чәрчивәдә ишләнир, һамы үчүн ејни дәрәчәдә ајдын олан ифадәләрдән ибарәт олур. Рәсми үслуб дөвләт сәһәдләри вә рәсми мүнәсибәтләрин ифадәсинә хидмәт едир. Бәдии үслуб үчүн образын характерини ачмаг—образлылыг мүһүм шәртдир. Нитг фе'лләри дә бу бөлкүјә әсасән группашараг, һәр үслубун тәләбини едәјир.

«...вә әләвә етди:—нечә илдир ки, бу чүр торпаг шөһрәтини итирмишдир». («Коммунист» гәзети, № 5, 10.05.65). «Сәсимә сәс верин, достлар, а достлар!». (С. Рүстәм, «Кечәнин романтикасы», сәһ. 12). «Конкада отуран ағ јахалы бир рус чиновники ара вермәдән һәјәсызчасына мырт-мырт мырылдаһырды». (М. С. Ордубади, Әсәрләри, V чилд, сәһ. 29).

Бу чүмләләрдәки «әләвә етди» фе'лини ади, «сәс верин» фе'лини рәсми, «мырылданырды» фе'лини исә бәдии үслуба нүмунә һесаб етмәк олар.

Тәкчә «демәк» фе'лини һәр үч бөлкүдә ишләтмәк олур, мүхтәлиф мәгсәдлә сөјләнилән нитги билдирир, анчаг она көрә ки, мүәллифин сөзү кими ишләнир.

Нитг фе'лләри данышығ просесинин тәсдиғ вә инкарәдичи мазмунда олдуғуну да кәстәрә билир. «Вәли јамача дырмашыб, Султаны сәсләјир: Тез ол, бура кәл, бура долудур, елә бил әллә сәрмисән». (Ә. Садыг) чүмләсиндәки «сәсләјир» фе'-

ли тәсдиг мөгамында ишләнмишир, чүнки конкрет һадисәнин тәһәһүрү кими ифадә олунур.

Нитг фе'лләриндәки инкарлыг мә'насы морфоложи вә семантик јолла дүзәлик. Морфоложи үсулда инкарлыг категоријасынын шәкилчиләриндән (ма, мә) истифадә олунур: сәслә — сәсләмә, даныш — данышма вә с. Лакин бә'зи нитг фе'лләри шәкилчи гәбул етмәдән инкарлыг мөгамында ишләнир. Белә фе'лләрә «данмаг», «рәдд етмәк» вә башгаларыны мисал кәстәрмәк олар.

«Нечин илгарыны данды Гарабағ?». (М. Мүшфиг, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 202). «...Асланын сөзләрини рәдд едирди». (Ҷ. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 153) чүмләсиндәки нитг фе'лләриндә олан инкарлыг семантик бир хүсусијәт кими јаранмышдыр. Сөзүн мәзмунунда данмаг, рәдд етмәк ашкар дујулур.

Шәхсин нитгини мәнфи вә мүсбәт фикирләр тәшкил едир. Нитг фе'лләри дә данышығын һансы истигамәтдә давам етдијини кәстәрир. Нә мүсбәт мә'налы нитг фе'лини мәнфи, нә дә мәнфи мә'налы нитг фе'лини мүсбәт мә'нада ишләтмәк олмур. Мүсбәт мә'налы фе'лләрә «јалвармаг», «өтмәк», «тә'рифләмәк», «нәсиһәт етмәк», мәнфи мәзмунлу фе'лләрә исә «дејинмәк», «донгулданмаг», «шикајәт етмәк», «истеһза етмәк» вә саири мисал кәстәрәк.

«Мән дә бир бүлбүләм елләр бағында, өтүрәм фикримин шах будағында». (М. Мүшфиг, Әсәрләри, II чилд, сәһ. 88). «...Ләнкәран комиссарлығындан шикајәт етди». (Ҷ. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 191) чүмләләри дедијимиз хүсусијәти тәсдиг етмәкдәдир. «Өтмәклә» шикајәт етмәк арасында чидди фәрг вардыр. «Өтмәк» мүсбәт, «шикајәт етмәк» исә мәнфи фикирләри ифадә едәркән лазым олур.

Нитг фе'лләринин бир гисми анчаг суал-чаваб мәгсәди илә ишләнир. Суал фе'лләри васитәсилә јүрүдүлән фикирдә суал чаларлығы эмәлә кәлир. Белә нитг фе'лләринин һөкмә кәтирдији суал интонасијасы морфоложи јолла дејил, фе'лин мәзмуну тәләби кими јараныр. Һәммин фе'лләр «сорушмаг» нитг фе'линин мүхтәлиф вариантлары олуб, ејни вәзифәни јеринә јетирирләр. «Суал етмәк», «суал вермәк», бир дә «хәбәр алмаг», «һал-әһвал тутмаг» фе'лләри беләләриндәдир. Бу суаллара верилән чаваблары «деди» фе'линин диқәр вариантлары ифадә едир. «Чаваб вермәк», «хәбәр кәтирмәк» фе'лләрини мисал кәстәрәк.

«Вә мәни көрәндә назир мәнән русча адымы вә атамның адыны хәбәр алды». (Ҷ. Мәммәдгулузадә, I чилд, сәһ. 39).

«Пиргулу. Бу күн дә хозејин чаваб верәчәкдир». (Ҷ. Чаббарлы, Әсәрләри, I чилд, сәһ. 205).

Бу чүмләләрдәки нитг фе'лләри данышығын суал-чавабдан ибарәт олдуғуну ашкар едир. Бунунла нитгдә интонасија рәнкарәнклији эмәлә кәлир, һөкмлә биркә шәхсин һисс-һәјәчаны да билдирилир.

Нитг фе'лләри фе'лин мә'нача бүтүн нөв шәкилчиләрини гәбул едир, бу шәкилчиләр васитәсилә онун семантикасында дәјишиклик эмәлә кәлир. Һәммин шәкилчиләр, адәтән, һал-һәрәкәтин ичрасы заманы әшјанын тутдуғу мөвгеји мүәјјән етдијиндән нитг фе'лләри дә бу хүсусијәтлә ујғунлашыр.

«Ајаға галхыб хитаб етди: мәнним нәғмәмдән чохлаы дәм вурмушлар». (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 273). «Бәли, кетмәсәјди сөјүләчәкди». (Јенә орада, сәһ. 167). «Әлини галдырыб сәсләнди». (Мир Чәләл, «Бир кәнчин манифести», сәһ. 104). «Хүсусән «Ths» сөзүнү мүәллим она азы алты-једди дәфә дедиртдирди». («Азәрбајчан мүәллими» гәзети, № 41, 24 мај 1964). «Севдалы бүлбүлләрин өтүшүр чан бағында». (М. Мүшфиг, II чилд, сәһ. 67).

Һәммин чүмләләрдә ишләнмиш нитг фе'лләриндән «хитаб етди» мә'лум, «сөјүләчәкди» мәңһул, «сәсләнди» фе'ли исә гәјыдыш нөвдәдир. «Дедиртдирди» фе'линин ифадәси үчүн башга бир шәхсин васитәчилији лазымдыр, демәли, бу, ичбар нөвдәдир. «Өтүшүр» фе'лини дә анчаг гарышыг нөвә анд етмәк олар, зира мүштәрәк давам едән нитги билдирир.

Нитг фе'лләри тә'сирли вә тә'сирсиз олур. Тә'сирли нитг фе'лләринин бир гисми тәкчә тә'сирлик һалда ишләнән объектлә әлагә сахлајараг, нитг просесинин һагғында данышылан шәхс үзәриндә давам етдијини кәстәрир, нитгин әшјаја мүнәсибәти мүәјјән олунур. Бу чүр фе'лләрә «чағырмаг, диндирмәк, дилләндирмәк, сәсләмәк, ифадә етмәк, тәрәннүм етмәк, тәсдиг етмәк» вә бу гәбилдән олан фе'лләри мисал кәстәрмәк олар.

«...Чибиндән үч манат чыхарыб Кәблә Мәммәдһүсәјни чағырды:— Ал гузунун пулуну». (Ҷ. Мәммәдгулузадә, I чилд, сәһ. 12). «Ше'римлә диндирирсән сәни дујан гәлби сән». (М. Мүшфиг, I чилд, сәһ. 84).

Бу чүмләләрдәки нитг фе'лләри анчаг тә'сирлик һалда ишләнмиш сөзлә әлагә сахламыш, объект исә һәр нитг фе'линин тәләбинә ујғун олараг ифадә васитәси кими чыхыш етмишир. «Чағырмаг» вә «диндирмәк» фе'лләринин әлагәдә олдуғу об-

ъект (Кәблә Мәмәдһүсејни, гәлби) мүәјјән суала верилән чавабдан ибарәт олуб, шәрһ олундугда ја битмиш бир фикир, ја да мүхтәлиф тәркибли бирләшмәләр алыныр. Бир чүмләни нәзәрән кечирмәк фәјдалы оларды: чағырды—кими?—Кәблә Мәмәдһүсејни; бу чағырмаг нәдән ибарәт олду?—Кәблә Мәмәдһүсејни, ал гузунун пулуну.

«Чағырмаг» да, «диндирмәк» дә нитгин тәркиб һиссәси ки ми мүәјјән әшја үзәриндә кечирилир. Әкәр нитг васитәсилә тә'сир кәстәрилән объект олмаса, нә «чағырмаг», нә дә «диндирмәк» олмаз.

Тә'сирли нитг фә'лләринин бир һиссәси исмин о бири һалларын да ишләнән сөзләри дә идарә едир. Нитг бир нечә объектә мәнсус олур. Беләләриндән «гышгырмаг», «сорушмаг», «билдирмәк», «суал етмәк», «тәклиф етмәк» вә башгаларыны мисал кәстәрмәк олар.

«Инанмырсыныз, Кәблә Гасымдан сорушунуз». (Ч. Мәмәдгулузадә, I чилд, сәһ. 165). «Нә үчүн белә мәнзунсан?—дејә суал етди». (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 201) чүмләләриндә ишләнмиш фә'лләр јухарыда кәстәрдијимиз тә'сирлик һалда олан объектлә әләгә сахламышса, чүмләдәки башга сөзләри дә идарә едир. «Сорушунуз»—кимдән сорушунуз? нә сорушунуз? суалларына чаваб вермәји тәләб едирсә, «суал етди» дә бу вәзифәни јеринә јетирир, шәрһ олундугда нитг фә'линин мәнзуну битмиш бир фикри ифадә едир. Беләликлә, һал-һәрәкәтин ичра олундугу әшја, бир дә башлангыч нөгтәси дегиләшир.

Тә'сирсиз нитг фә'лләри ја нитгин јөнәлдији истигамәти, ја да онун башлангыч тәрәфини кәстәрир. Бу фә'лләрдәки тә'сирсизлик мәнәја мәнсус бир хүсусијјәт ки ми мејдана чыхыр, нитгин әшјаја тә'сири кечмир. Елә буна көрә дә мәнһул вә гајыдыш нәв шәкилчиләринин мүтләг иштиракы илә дүзәлирләр.

«Онларын мәрсијәсиндә Кәрбәлә һадисәсинә даир бир кәләмә дә олса данышылмырды». (М. С. Ордубади, «Думанлы Тәбриз», III чилд, сәһ. 14). «Мән разы ола билмәрәм ки, сәнә бир кәләмә ағыр сөз дејилсин». (Ч. Чаббарлы, I чилд, сәһ. 158).

Бу чүмләләрдәки нитг фә'лләри «данышылмырды», «сөз дејилсин» нитгин объектә мүнәсибәтини дә мүәјјән едир. Билмәк олур ки, бу фә'лләрин мәнәсы икитәрәfli мүкалимә заманы дүрүстләшир. «Данышылмырды» гајыдыш, «сөз дејилсин»

исә мәнһул нәв шәкилчиси васитәсилә тә'сирсиз олмушдур.

Бир груп нитг фә'лләри вардыр ки, чүмләдә мүхтәлиф объектлә әләгәје кирир, онлары ејни дәрәчәдә идарә етмәклә тә'сирли вә тә'сирсиз олур. Бу чүр фә'лләрдән демәк, данышмаг, охумаг, сөјләмәк, хәбәр вермәк, сифариш етмәк, тәгдим етмәк, сөзә башламаг фә'лләрини нүмунә кәстәрәк.

«Дәфәләрлә демшик, хәбәр вермишик, чағырмышыг». («Коймунист» гәзети, № 56, 9 март 1965). «Ашыг Аббас күлмәли шејләр охујурду». (Мир Чәләл, «Бир кәнчин манифести», сәһ. 101).

Бу чүмләләрдә истифадә олунмуш нитг фә'лләри мүхтәлиф объектлә әләгә сахламыш, беләликлә, нитгин башлангыч нөгтәси, истигамәти вә мүндәрәчәси (мүәјјән олмаса да) фә'лин мәнзунунда топланмышдыр. Белә ки, нитг фә'ли «демишик»—нә демшик? кимә демшик? кимдән? нәдән демшик? ки ми суалларын чавабларыны ифадә едир.

Нитг фә'лләринин бир һиссәси ики вә даһа чох шәхсин нитгинә аид олур, башга сөзлә десәк, мүштәрәк давам едән нитг просесини идарә едир. Белә фә'лләрин мәнзунунда бир топлулуг, бә'зән конкрет олмаса да гаршылыгы нитги үмумиләшдирмәк хүсусијјәти нәзәрә чарпыр. Бу чүр фә'лләрдән дејишмәк, саламлашмаг, сөзләшмәк вә с. кәстәрмәк олар.

«Дајы јолдашы илә дејиширди». (Мир Чәләл, «Бир кәнчин манифести», сәһ. 14). «Онунла бурада көрүшмәк үчүн сөзләшмишик». (М. С. Ордубади, «Дөјүшән шәһәр», сәһ. 151) чүмләләриндәки нитг фә'лләри јухарыда кәстәрилән хүсусијјәтә маликдир; онларын мәнзунундакы топлулуг ашкар билинир. Чүнки һәммин фә'лләр ән азы ики шәхсин нитгини ифадә едәркән тәләффүз олунур. Чүмләдә јүрүдүлән һәкмә мүвафиг бир мәнәна кәсб едирләр. «Дејишмәк» дә, «сөзләшмәк» дә мүштәрәк нитги үмумиләшдирир.

Ә. ГАРАБАҒЛЫ,
АДУ-нун досенти.

МӘКТӘБДӘ БӘДИИ ӘСӘРИН ТӘҒЛИЛИ

1. Бир нечә кәлмә әдәбијјат тәдрисинин мәгсәд вә вәзифәләри һаггында

Совет адамларынын мәфкурәви тәрбијәсиндә мектебин, мұәллимин ролу бөјүкдүр. Милјонларла шакирд елмәрин әса-сыны вә дүнијаны дәркетмә јолларыны мектебдә өјрәннәр. Совет адамлары үчүн мектеб әсас билик очағы, коммунист дү-јакөрүшү вә әхлагынын тәрбијәчисидир.

Мектебин гаршысында дуран бу бөјүк вәзифәләри јеринә јетирмәклә мәшгул олан мұәллимләр ичәрисиндә әдәбијјат мұәллиминин хүсуси ролу вардыр. Чүнки бәднә әдәбијјат әмәкчиләрин коммунист тәрбијәсинин гүдрәтли бир васитәси-дир.

Сәккизиллик вә орта мектепләрин V—VIII синифләриндә Азәрбајчан, рус вә башга гардаш халгларын һәм ингилабдан габагқы әдәбијјатынын, һәм дә мүасир совет әдәбијјатынын ән јахшы нүмунәләри өјрәннәлир. IX—X синифләрдә исә мек-тебдиләр Азәрбајчан вә рус совет әдәбијјатынын ән јахшы әсәрләри илә хроноложии шәкилдә таныш олур, гардаш халглар әдәбијјатындан, еләчә дә дүнија әдәбијјатындан мәлүмат алып-лар.

Әдәби гираәт вә әдәбијјат тарихи дәрсләриндән мәгсәд шакирдләрә коммунист тәрбијәси вермәк, тәлим просесиндә онлары марксизм-ленинизм дүјакөрүшү, совет вәтәнпәрвәр-лији, совет милли ифтихар һисси, Коммунист Партијасына вә Совет дәвләтинә сәдагәт руһунда тәрбијәләндирмәкдир. Ејни заманда бәднә әдәбијјат шакирдин һәјәти дәрк етмәсинә, кө-рүш даирәсинин кенишләnmәсинә вә бәднә зөвгүнүн инкиша-фына көмәк едир.

Бу мұһүм вәзифәләр, һәр шејдән әввәл, мұәллимдән өз-ихтисасына јахшы саһиб олмағы, совет чәмијјәтинин инкишаф-ғануналарыны дәриндән баша дүшмәји вә педагогикаја-мето-дикаја лајигинчә јијәләnmәји тәләб едир.

Совет әдәбијјатынын тәлим вә тәрбијәви ролу чох бөјүк-дүр. Совет адамларына, совет гурулушуна хас олан бүтүн кө-зәл хүсусијјәтләр өз бәднә әксини совет әдәбијјатында тап-мышдыр. Вәтәнимизин әзәмәти, адамларымызын көзәл бәднә сурәтләри мүасир әдәбијјатымызда парлаг сурәтдә тәзаһүр-едир. Бу әдәбијјат, совет кәнчлијинә јахшы таныш олан вә он-ларын өзләри тәрәфиндән гурулан социалист һәјәтымызы тәр-рәннүм едир, дөврүмүзүн мұһүм мәсәләләриндән данышыр. Материалист фәлсәфә илә силаһланмыш адамларымызын вә-тәнпәрвәрлик вә фәдакарлыгларынын дәрнә мәнасыны бәднә шәкилдә әкс етдирир. Буна көрә дә бу әдәбијјат охучуда ән-јахшы инсани кејфијјәтләр тәрбијә едир.

V—VIII синиф шакирдләри әдәбијјат тарихини дејил, ај-ры-ајры әсәрләри охујуб өјрәннәр. Бу әсәрләр анчаг о заман коммунист тәрбијәсинә хидмәт етмиш олар ки, онларын мез-мунуну вә бәднә хүсусијјәтләрини шакирдләр јахшы баша дүшсүнләр.

Совет мектебиндә мұәллимин елми-сијәси һазырлығы илә бәрәбәр, педагожи методик һазырлығына да хүсуси диғгәт је-тириләр.

Әдәбијјат методикасы—әдәбијјат дәрсләриндә мұәллимлә-шакирдләрин гаршылыглы әлағәсиндән вә мектебдә әдәбијјат үзрә тәлим-тәрбијә ишинин тәшкили јолларындан бәһс едир.

Методиканын әсас мәгсәди мұәллимләрә кәнч нәслин ком-мунист тәһсил вә тәрбијәсинә максимум хидмәт етмәк јолла-рыны өјрәтмәкдән ибарәтдир.

Мектепләримиздә әдәбијјат тәдриси саһәсиндә олан ән-әсас нөгсанлары белә хүләсә етмәк олар:

Шакирдләрин хејли һиссәси аз мұталиә едир, бәднә ги-раәт саһәсиндә нашылыг көстәрнәр, әзбәрдән чох аз бир шеј-билнәр. Шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгләри дә бәднә-лик чәһәтдән чох нөгсанлыдыр. Онлар дүзкүн, сәдис, мәнтиг-ли, ардычыл, јығчам, долғун данышмагда, билдикләри бир фикри шифаһи сурәтдә ифадә етмәкдә бөјүк чәтинлик чәкдик-ләри кими, јазылы нитгләриндә дә олдуғча чидди нөгсанлара јол вернәр. Әдәби-бәднә тәфәккүрләри дә зәифдир.

2. Эдәбијат тәдриси үсулунун предмети вә мәзмуну нәдән ибарәтдир?

Тәлимин үмуми нәзәри әсасларыннан педагогика елми бәһс едир. Хүсуси методикалар исә ајры-ајры фәнләрин тәдрис үсулуну, даһа доғрусу, педагогиканын ганунларыны бу фәннин тәдрисинә тәтбиг етмәк јолларыны кәстәрир. Беләликлә, методика педагогиканын бир һиссәси олуб, тәдрис кәјфијәтинин јажшылашмасына вә шакирдләрин коммунизм руһунда тәрбијәләнмәсинә хидмәт едир.

Методиканын өјрәнмә объекти эдәбијатын спесифик хүсусијәтләри, онун јаранма јоллары, дахили ганунлары дејил, педагожи просесдир. Јәни, мәктәбдә эдәбијат дәрсләриндә шакирдлә мұәллимин гаршылығлы әлағәси, тәһсил-тәрбијә ишиндә бәдии материал үзәриндә апарылан ганунаујғун фаәлијәтдир.

Методика сөзү јунанча «методас» сөзүндән кәтүрүлмүшдүр. Мәнасы јол, гајда, үсул демәкдир вә елм, биллик әлдә етмәнин јолларындан бәһс едир. Онун маршрутуну вә истигамәтини кәстәрир. Лакин, һазыр ресепт вермир, мұәллимин мүстәгил ишинә кениш јер верир, имкан јарадыр.

3. Мәктәбдә бәдии мәтнин тәһлили—эдәбијат тәдрисинин чаныдыр

V—VIII синифләрдә эдәбијат тәдрисинин башлыча вәзифәси шакирдләрдә бәдии зөвг тәрбијәси, онларда коммунист әхлағ сифәтләринин јарадылмасына көмәк етмәк, онларын нитг вә тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәк, бәдии әсәр васитәсилә һәјәти өјрәнмәјә көмәк етмәк вә нәһәјәт онлары эдәбијат тарихи курсуну дәрк етмәјә һазырламағдыр.

Бу вәзифәләрин һамысы бир-бири илә сых сурәтдә әлағәдардыр вә онларын јеринә јетирилмәси, һәр шејдән габағ, тәдрисин кәјирли јолларла апарылмасындан, бәдии әсәрин дүзкүн тәһлил едилмәсиндән асылдыр.

Мәлум олдуғу үзрә бу синифләрдә эдәбијат дәрсләриндә һәр бир мөвзу үзәриндәки иш ашағыдакы әсас мәрһәләләрдән ибарәт олур.

1. Әдбин дөврү вә һәјәти һағгында мәлумат. (Кириш мәшғәләси).

2. Мәтнин охунмасы (мұәллимин нүмунәви охусу, лүғәтләрин изаһы, бәдии гираәт вәрдиши верилмәси).

3. Мәзмунун шакирдләр тәрәфиндән дәрк олунмасы үчүн көрүлән ишләр (әсәрин планыны тутмағ, мәзмунуну суал-чавабла алмағ, шакирдләрин мәзмуну өз сөзләри илә ғыса нағыл етмәләри вә с.).

4. Әсәрин тәһлили. Башға сөзлә, әсәрдәки әсас идеја, фикир вә бу идејанын һансы бәдии васитәләрлә верилмәсинин өјрәнилмәси.

Тәһлилдән габағ апарылан јухарыда адыны чәкдијимиз иш нөвләриндән һәр биринин бир әсас мәғсәдә: бәдии гираәт вәрдишинин инкишафына, план тәртиб етмәк бачарығына, шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтинин артмасына хидмәт етдијинә баһмајарағ, үмумијјәтлә бунларын һамысы бирликдә әсәрин дәрк едилмәсини, идејанын охучуја чатмасыны асанлашдырыр, јәни тәһлил үчүн зәмин, шәраит јарадыр.

Мәтн үзәриндәки ишин әсас мәрһәләси мәтнин тәһлил едилмәсинә сәрф едилән хүсуси дәрсләрдир. Эдәбијат дәрсинин мәркәзини дә әсәрин тәһлили тәшкил едир.

Тәчрүбә кәстәрир ки, эдәбијат мұәллимләри мәнз әсәрин тәһлилиндә чәтинлик чәкир вә сәһвләрә јол верирләр.

Биз бу мәғаләдә анчағ епик әсәрләрин тәһлили јолларындан, хүсусән инсан сурәтләринин сәчијјәләндирилмәсиндән бәһс едәчәјик.

Тәһлил дәрсләриндә әсасән ашағыдакы мәсәләләр ајдынлашдырылмалыдыр:

1) әсәрин үмумијјәтлә тәһлили, хүсусән онун идеја мәзмуну илә бәдии формасынын вәһдәти мәсәләси;

2) әсәрдәки әсас сурәтләрин өјрәнилмәси вә онларын сәчијјәләндирилмәси;

3) әсәрдәки пејзаж, портрет вә әшја тәсвиринин тәһлили;

4) әсәрин композијасы үзәриндә иш;

5) әсәрин бәдии дилинин тәһлили;

6) әсас поетик жанрларын хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси.

4. Тәһлилин үмуми мәсәләләри

Јухарыда гејд едилән чәһәтләрин һәр бирини ајрылығда тәһлилә башламаздан әввәл, тәһлилин үмуми мәсәләләриндән данышмағ лазымдыр. Әсәри тәһлил едәркән гәһрәманы сәчијјәләндирмәк, әсәрин бәдии хүсусијјәтләрини ачмағ, пејзаж вә

әшја тәсвирини, әсәрин гурулушуну вә мәфкурәви истигамәтини ајры-ајрылыгыда тәһлил едиб өјрәнмәк аздыр. Бунларын арасында әлагә јаратмаг, бунларын һамысыны әсәрин үмуми тәһлилинин хидмәтинә вермәк лазымдыр. Буна көрә тәһлилин бүтүн элементләри, нәтичә е'тибары илә, ваһид бир хәтт үзәриндә бирләшдирилмәли вә әсәрин әсас идејасынын габарыг верилмәсинә көмәк етмәлидир.

Тәһлил вахты, мүмкүн гәдәр, шакирдләри әсәр үзәриндә мүстәгил ишләмәјә, онун мәфкурәви истигамәтини, бәдиһи хүсусијјәтләрини дүзкүн дәрк етмәјә доғру истигамәтләндирмәлидир. Шакирдләри үмуми әзбәрләнмиш сөzlәр ишләтмәкдән вә ја дејилән фикирләри механики гәбул етмәкдән чәкиндирмәлидир. Онлар өз фикир вә иддиаларыны әсәрдән кәтирилән дәлил вә сүбутларла тәсдиг вә сүбут етмәји бачармалыдырлар.

Тәһлил һансы үсулла апарылмалыдыр? Бурада стандарт јол илә кетмәк, данми бир гаун вермәк олмаз. Һәр бир әсәрә хүсуסי јанашмаг вә бу әсәрин тәһлилиндә әсас идеја һансы чәһәтдән даһа бариз тәзаһүр едирсә вә һарадан башламаг даһа хејирлидирсә, орадан да башламалыдыр. Бә'зән, пејзаждан тәһлилә кәлмәк олар. Бә'зән, әсәрин композисијасы тәһлил үчүн ачар вәзифәсини көрә биләр. Бә'зән, бәдиһи ифадә вә ситәләриндән башламаг даһа чох мөгсәдәујгүндур. Лакин бир чәһәти унутмамаг лазымдыр ки, епик әсәрләрдә һәмишә әсас фикир вә идеја инсан сурәтләринин сөзү вә иши илә әлагәдар олур. Буна көрә V—VIII синифләрин програмында олан мүһүм епик әсәрләрин тәһлилинә мәнз инсан сурәтләриндән вә биринчи нөвбәдә гәһрәманлардан башламаг мәсләһәтдир.

5. Инсан сурәтләринин тәһлили

Әдәби әсәрин идеја мәзмуну сурәтләрдә ифадә олунур. Образ (сурәт) үч нөвдүр: инсан, пејзаж, әшја.

Әдәби әсәрдә инсан сурәти әсасдыр. Әсәрдә инсанын дүнјакөрүшү, һәјата бахышы әкс олунур.

«Инсан ичтимаи мүнәсибәтләрин мәчмуу» (К. Маркс) олдуғундан, бәдиһи әсәрин мәркәзиндә инсанын ичтимаи фәалијјәти, һәјәчанлары, тәбиәтә, башга инсанла мүнәсибәти, онун шәхси, аиләви вә мәишәт хүсусијјәтләри дурур. О, мүһитә тә'сир едир вә өзү дә әтрафда олан һадисәләрин, адамларын, шәјләрин тә'сири алтында галыр. Буна көрә әдәби әсәрин идеја мәзмунуну дәрк етмәк үчүн орада тәсвир олуна

инсанларын сәчијјәсини көздән кечирмәк вә дүзкүн тә'јин етмәк лазымдыр.

Мүәллиф охучуну бу вә ја башга дөврүн адамлары вә һәјаты илә таныш етмәк үчүн өз фикир вә сөзләрини гәһрәманын дили вә иши илә верир. Анчаг јазычы бир адамын фотошәклини чәкмир, сурәтин сәчијјәсиндә бу вә ја башга ичтимаи групун әсас чәһәтләрини әкс етдирир. О, һәр һансы бир дөврүн адамыны тәсвир едәркән онун ичтимаи сәчијјәви чәһәтләрини ачмаға чалышыр.

Буна көрә дә әдәби гәһрәманы өјрәнмәнин идраки-тәрбијәви әһәмијјәти бөјүкдүр.

Әдәби әсәрләрдәки гәһрәманлары үч әсас група ајырмаг олар:

1. Там мүсбәт вә ја әсасән мүсбәт гәһрәманлар.

Бир сыра әсәрләрин гәһрәманлары өз дүнјакөрүшләри, ишләри вә сөзләри илә биләваситә совет кәнчләринин коммунист әхлагы руһунда тәрбијә олунмасына хидмәт едирләр. Мәсәлән: Сүләјман Санинин Гарага гызы, һагвердијевин Мирзә Сәфәри, М. Горкинин «Ушаглыг» әсәриндәки Алјошасы, «Ана» әсәриндәки П. Власову, Н. Островскинин Корчакини, Мир Чәлалын Мәрданы, Фурмановун Чапајевин, С. Вурғунун Чәлалы, Бәхтијары, Вагифи, Фәрһады, Ханлары, Елдары, һүсәјн Мәһдинин Бајрам вә Таһири, Б. Полевојун Мересјевин, Шолоховун Соколову вә башгалары бу чүр сурәтләрдәндир.

Бир сыра гәһрәманлар өзләри мүбариз олмасалар да, онлары белә ачиз, бәдбәхт, горхаг, јалтаг едән, мүбариз олмадан чәкиндирән дөврү ачмаг, баша дүшмәк үчүн онлар чох сәчијјәвидирләр. Мәсәлән: «Мәктуб јетишмәди»дәки Гурбан, «Почт гутусу»ндакы Новрузәли, «Данабаш кәндинин әһвалатлары»ндакы Мәммәдһәсән әми, «Уста Зејнал»дакы Уста Зејнал, Чеховун «Мә'мурун өлүмү»ндәки Червјаков, Сабирин «Балача сәһнә»синдәки кәндиләр, «Нәдәмәт вә шикајәт»дәки гадын бу чүр образлардыр. Биз онларын савадсыз, шүүрсүз, мөвһуматчы, бәдбәхт, бә'зән тәнбәл вә надан олдуғларына ачымагла, ачы-ачы күлмәклә бәрабәр, онлары белә дилсиз-ағызсыз едән, бәдбәхт бир һала салан; шүүрдән мәһрум едән дөвр вә чәмијјәтә дә нифрәт вә лә'нәт јағдырырыг.

Демәк, бу образларда бә'зән заһирән елә бариз мүсбәт бир чәһәт көрүнмәсә дә, онлара бизим јазығымыз кәлир. Биз онларын саф, тәмиз, намуслу адам олдуғларыны көрүр, онлары әсасән мүсбәт инсан kimi гијмәтләндиририк.

2. Классик Азербайчан вә рус әдәбијјатында бир сыра зиддијјәтли гәһрәманлар вардыр. Азербайчан әдәбијјатында Фәхрәддин, Фәрһад, Искәндәр, Баһадыр кими сурәтләр белә гәһрәманлардыр. Онларда бир тәрәфдән бу күн үчүн дә хејирли мубариз сифәтләр олмага бәрабәр, зәиф чәһәтләр дә вардыр. Рус әдәбијјатында да Пушкинин Владимир Дубровскиси («Дубровски»), Гринјову («Капитан гызы»), Гоголун Тарас Булбасы тарихи зәрурәтдән доған зиддијјәтли гәһрәманлардыр. Баһадыр, Фәхрәддин, Фәрһад вә башгалары өз-өзлүјүндә намуслу, вичданлы, әмәксевән, елмә гижмәт гојан, әмәкчиләрә мәнәббәтлә јанашан, көзүачыг, ағыллы, вичданлы адамлардыр. Лакин онлар өз синифләринин, ичтимаи гурулушун вә алдыглары тәрбијәнин мәнсулу олдугларындан, тарихән мәнәдуддурлар. Фәхрәддин анчаг Рүстәм бәјләрин, Нәчәф бәјләрин зиддинә олараг ағыллы, бачарыглы, тәдбирли вә тәсәррүфатыны мүтәрәгги үсулларла гурмаға чәһд едән бир ағадыр, мүлкәдардыр. Белә әсәрләрин тәһлили шакирдләрдә бу адамларда олан јени, мүсбәт, хејирли чәһәтләри көрмәјә вә онлардакы тарихи мәнәдудлуғу дәрк етмәјә көмәк едир.

3. Сатирик вә тәнгиди планда верилән там мәнфи гәһрәманлардыр. Иачы Гара, Худажар бәј, Иачы Гәнбәр, Нәчәф бәј («Дағылан тифаг»), Кәрәмов, Мәшәди Ибад бу чүр гәһрәманлардыр.

6. Гәһрәманларын сәчијјәләндирилмәси

Әдәби образ вә гәһрәманлар өз дүнјакөрүшләри вә синфи мәнсубијјәтләри етибары илә мүхтәлиф олсалар да, онларын һамысы үчүн сәчијјәләндиричи әсаслар тәјин етмәк мүмкүндүр. Мүәллим гәһрәманларын сәчијјәләндирилмәсинә һәм психолог, һәм дә әдәбијјатчы кими јанашмалыдыр. Бурада ағыл, һисс, ирадә, характер арасындакы мүнәсибәт мүтләг нәзәрә алынмалыдыр. Мүәллим һәр бир образ вә гәһрәманын типик хүсусијјәтләринин тапылыб көстәрилмәсинә даһа артыг диггәт јетирмәлидир.

V—VIII синиф шакирдләри әдәби гәһрәманы сәчијјәләндирилмәјә башларкән ашағыдакы шәртләрә әсасланмалыдырлар:

1. Әдәби әсәрдә һәр һансы бир образын сәчијјәсини о әсәрдә олан башга образлардан, о дөвр вә мүһитдән тәчрид олунмуш һалда көтүрмәк олмас. Әсәрин һансы тарихи дөврдән бәһс етдији, гәһрәманын о дөврдә һансы зүмрә вә ја тәбәгәни тәмсил етдији вә ичтимаи һәјәтда ојнадығы рол шакирдләр

үчүн ајдын олмалыдыр. Анчаг белә бир шәраитдә образын типик-характерик хүсусијјәтләри мүәјјән едилә биләр.

2. Гәһрәманын сәчијјәсини тәјин едән чәһәтләр: онун ичтимаи вә шәхси һәјәти, дүнјакөрүшү, һәјәта бахышы, башгалары мүнәсибәти, үмумијјәтлә онун дахили аләмидир. Буна көрә һәмин гәһрәманын әсәрдә кимләрлә, һансы шәраитдә вә нечә әлағәдар олдуғу, кимә нечә мүнәсибәт бәсләдији, һансы һадисәни нечә гижмәтләндирдији нәзәрә алынмалыдыр.

3. Гәһрәманын дүзкүн сәчијјәләндирилмәси үчүн онун заһири портрети, ичтинин хүсусијјәтләри, еләчә дә ону әһәтә едән чанлы тәбиәт (пейзаж) вә әшја тәсвири көмәкчи материал верә биләр. Гәһрәманын портрети, харичи көрүнүшү онун дахили аләмини өјрәнмәјә чох көмәк едир.

Һәр бир әдиб өз мүләһизәсинә көрә вә әсәрин шәкли хүсусијјәтләри илә әлағәдар олараг портретдән мүхтәлиф шәкилдә истифадә едир. Бу чәһәтдән портретлә сәчијјә арасындакы әлағә, мәлум олдуғу үзрә, дөрд шәкилдә тәзаһүр едир. (Сурәт һәм заһирән, һәм дә дахилән көзәл олур; заһирән көзәл, дахилән чиркин; заһирән чиркин, дахилән көзәл, һәм заһирән, һәм дә дахилән чиркин олур).

Һәр һалда һансы шәкилдә олурса-олсун, портрет образы даһа чанлы, даһа реал тәсәввүр етмәкдә охучуја көмәк едир. Портрет гәһрәмана чан верир. Ону һәјәти, инандырычы едир.

Ајры-ајры гәһрәман вә образларын данышыг тәрзләри дә онлары сәчијјәләндирилмәк ишинә чох көмәк едир. Мирзә Сәмәндәрин данышығы онун мүнәфизәкарлығыны, Әмираслан бәјин данышығы онун ән мэдәнијјәтсиз, чаһил вә надан бир адам олдуғуну, «Вағиф»дәки вәзир вә шәјхин данышығы онларын јалтаглығыны, Гурбанәли бәјин данышығы («Гурбанәли бәј»дә) онун дахили бошлуғуну, кобудлуғуну, Баһадыр бәјин («1905-чи илдә») данышығы онун мүртәчә буржуа зијалысы олдуғуну, Ејвазын данышығы мубариз коммунист фәһлә образыны, Уста Зейналын данышығы онун тәмиз вичданлы бир адам олдуғуна бахмајараг, тамамилә дини тәәссүб, чәһаләт вә гәфләтдә галдығыны баша дүшмәјә көмәк едир. Бир сөзлә гәһрәманларын данышығы онлара башга әләмәтләринә көрә верилән сәчијјәни даһа да тамамлајыр, долғунлашдырыр.

Пейзаж да беләдир. Гәһрәманларын фәалијјәти, ичтимаи вә тәбии мүһитдә чәрәјан едир. Буна көрә јазычы гәһрәманы сәчијјәләндирилкән, ону әһәтә едән чанлы тәбиәтдән истифадә едир. Мубариз гәһрәман тәбиәтин гар, сојуг, туфан вә фырты-

наларына бахмажараг, онунла мубаризэдэн чэкинмир вэ нэһа-
жэт өз дахили ирадеси вэ мөһкэм характери илэ һэр чүр чэтин-
лијэ галиб кэлир. Бир башгасы исэ ачиз, горхаг, ирадесиз ол-
дугундан, кичик бир маниэдэн белэ бэдбинлијэ уграјыр, муба-
ризэдэн эл чэкир.

Бундан башга јазычы пејзаждан ики чүр истифадэ едир:
тэбиэтин тэсвири (пејзаж) гәһрәманын эһвал-руһијјәси илэ
ујгунлуг вэ ја тамамилэ зиддијјэт тәшкил едир. Мәсәлән: шад,
бәрәһли бир эһвал-руһијјәјә малик олан гәһрәманы этрафда-
кы тэбиэтин көзәллији, гушларын чәһ-чәһи вәчдә кәтирир.
Охучу тэбиәтлэ гәһрәманын дахили аләми арасында бир еј-
нијјэт, ујгунлуг көрүр вэ о өзү дэ бу јункүллүк вэ севинчи
һисс едир. Әксинә, кәдәрләнмиш, руһдан дүшүмүш сурәти көс-
тәрмәк үчүн јазычы ону эһатэ едән мүһити дэ гәмли, јаслы,
чәнли, думанлы, фыртыналы көстәрир. Куја тэбиәт дэ гәһрә-
манын дахили аләми илэ һәмаһәнк олур. («Дағылан тифаг»
вэ «Дилбәр»дә (Ч. Чаббарлы) олдуғу кими).

Чанлы тэбиәтлэ (пејзаж) гәһрәманын эһвал-руһијјәси
арасындакы мүнәсибәтин икинчи шәкли там бунун әксинә
олур. Баһардыр, күл-чичәк бир-бирини чағырыр. Гушларын
зүмзүмәси, чајларын шырылтысы, цобан түтәји, гојун-гузу мә-
ләшмәси, бүлбүл сәдасы, чичәкләрин әтри, ағачларын хош
уғултусу... бунлар һамысы тэбиәтә хүсуси бир көзәллик верир.
Этрафда һәр шеј күлүр, ојнајыр, инсаны һәјата, шадлыға, се-
винчә, күлүб-ојнамаға, чалыб-чағырмаға, јаратмаға сәсләјир.
Лакин бүтүн тэбиәтин белэ күлдүјү бир заманда, гәһрәман өз
дахили эзаб вэ изтирабларынын ағырлығы алтында эзилер, о,
мә'јус, гәмли вэ кәдәрлидир. Гаш-габағы ачылмыр. Этрафда-
кы тэбиәтин көзәллијинә тамамилә биканәдир, башга сөзлә,
гәһрәманын эһвал-руһијјәси илэ пејзаж—тэбиәт там бир зид-
дијјэт, контраст тәшкил едир. (М. Ф. Ахундовун «Пушкинин
өлүмү һаггында поэма» адлы әсәриндә олдуғу кими).

Һәр бир образ вэ гәһрәманын сәчијјәләндирилмәсиндә
онун типиклијини көстәрән чәһәтләрлэ бәрәбәр, анчаг бу су-
рәтә хас олан хүсуси чәһәтләр дэ нәзәрә алынмалыдыр. Мә'-
лумдур ки, јазычы һәр бир образ вэ ја гәһрәмана, онун тәмсил
етдији синфин, зүмрәнин әсас характеристик чәһәтләрини вермәк-
лә бәрәбәр, онун шәхси, фәрди тэбиәтинә, хүсусијјәтинә хас
олан деталлары да көстәрир. Буну ејни синфин нүмајәндәси
олан Ағамјанын вэ Саламовун шәхсиндә ајдын көрмәк олар
(«1905-чи илдә» әсәри). Шакирдләр мәһз бу чәһәти дәрк ет-
мәли, гәһрәманын синфи тэбиәти, тәмсил етдији дәстәјә хас

олан хүсусијјәтләри илэ бәрәбәр, онун шәхси, фәрди чәһәтләр-
рини дэ көрә билмәлидирләр.

Фәрди сәчијјәләндирмә. Әсәрдәки образлары (гәһрәман-
лары) фәрди, мугајисәли вэ группарла характеризә етмәк
олар. Ајры-ајры сурәтләрин фәрди сәчијјәләндирилмәси ән чох
V—VII синифләрдә апарылыр. Мүәллим персонажы сәчијјә-
ләндирмәјә, ја'ни әсәри тәһлил етмәјә һазырлашаркән әввәлчә
сәчијјәләндирмәнин әсас принцип вэ планыны тә'јин етмәли-
дир.

Бу принципләр һансылардыр? Бурада ики әсас принцип
ола биләр:

1. Гәһрәманын бир-бири илэ дахилән бағлы олан бир не-
чә әсас хүсусијјәтләрини топлајыб бунлар әсасында онун әх-
лагыны, давранышыны, дөврә вэ мәнсуб олдуғу синфә мүнәси-
бәтини көстәрән чәһәтләрини тә'јин етмәк. Мәсәлән: Севилин,
Гарача гызын, Гурбанын, Керасимин, Соколовун вэ саирин
сәчијјәси бу әсас үзрә верилә биләр.

2. Гәһрәманын сәчијјәсини онун бир әсас хүсусијјәти
тә'јин едир. Бу хүсусијјәт ону башгаларындан тамамилә ајы-
рыр вэ типик едир. Мәсәлән: «Уста Зејнал»да Уста Зејнал вэ
«Гылафлы адам»да Беликов белә образдыр. Уста Зејналын
әсас хүсусијјәти онун гаты диндар, «һәгиги мүсәлман» олма-
сыдыр. Мөвһумат вэ хурафат ону кор, јазыг, бәдбәхт вэ тән-
бәл етмишдир. Уста Зејналын мүсәлман олмајанларын һамы-
сына, о чүмләдән Мугдисе Акопа, онун арвадына, һәтта онла-
рын ев мүхәлләфатына, габ-гачаға олан нифрәти вэ мүсәлман
дининә, әлифбасына, адәт вэ ән'әнәләринә олан кор мәһәббә-
ти... бунлар һамысы онун «халис мүсәлман» олмасындан до-
ғур.

Беликов да беләдир. Онун әсас хүсусијјәти мұһафизәкар-
лыгдыр. Көһнәлији әсас тутмаг вэ һәр чүр јениликдән горх-
маг онун дүнакөрүшүнүн әсасыны тәшкил едир. Онун заһири
көрүнүшү, шәхси һәјатындакы адәт вэ мәншәти, өз мүәллим-
лик вәзифәсинә мүнәсибәти, мүдиријјәтә, шакирдләрә, јол-
дашларына әлагәси... бунлар һамысы онун әсас хүсусијјәтин-
дән—мұһафизәкарлығындан доғур. Одур ки, «Уста Зејнал»
кимй әсәри тәһлил едәркән, Уста Зејналы сәчијјәләндириркән,
мүәллим шакирдләрин диггәтини бу әсас хүсусијјәтин онда
бир хәстәлик шәкли алдығына, онун јашамасына мане олду-
ғуна вэ нәһајәт мәһзинә сәбәб олдуғуна чәлб едир. Даһа сон-
ра јазычынын нә үчүн, нә заман, нә шәраитдә белә бир образы

гәләмә алдығы, бунунла нә демәк истәдији вә дөвр үчүн белә адамларын нә үчүн сәчијјәви олдуғу ајдынлашдырылып.

Мәһз тәкчә бир хүсусијјәти илә башгаларындан сечилән мүсбәт сурәтләр дә вардыр. Бу чәһәтдән ән марағлы сурәтләрдән бири дә һагвердијевин Мирзә Сәфәридир. Мирзә Сәфәр һәр чәһәтдән һәм Уста Зејналын, һәм дә Беликовун там әксини тәшкил едир. О, мәрд, јалтағлыгдан узағ, тәрәггипәрвәр, елмин, маарифин гәдрини билән, достлуға садиг вә һеч кәсә баш әјмәјән, мәғрур, принципаал, һәгигәтпәрәст бир адамдыр. Ағаһәсәнин ону өзүнә һөрмәт етмәјә мәчбур етмәк мәгсәди илә әл атдығы тәдбирләрин һеч бири Мирзә Сәфәрин мәтанәтини ғыра билмир. Шолоховун «Инсанын тәлеји» әсәриндәки Соколов бу чәһәтдән даһа сәчијјәвидир.

V—VI синифләрдә сурәти сәчијјәләндирмәнин ән јахшы јолу мұәллим тәрәфиндән сәчијјәләндирмә планынын верилмәсидир. Мұәллим синфә план верир вә шакирдләрдән планын һансы маддәсинә әсәрин һансы јериндән чаваб тапмағ мүмкүн олдуғуну сорушур. Јахуд бунун әксинә оларағ, ушағларын мүс-тәгил план тутмаларына көмәк етмәк мәгсәди илә мұәллим мұвафиг суаллар верир. һазыр план тахтада јазылып. Сонра шакирдләр синифдә әсәри сакитчә охујур вә мұәллимин рәһ-бәрлији алтында әсәрин өзүндән планын мұвафиг маддәләри-нә чаваб тапырлар. Беләликлә мұәллим тәрәфиндән вериләң план әсасында гәһрәманы сәчијјәләндирмәјә чалышырлар. Мұәллим шакирдләрин фәал иштиракы илә гәһрәманын әсас хүсусијјәтләрини ајдынлашдырыр вә сонра бунлара әсәрдән мисал кәтирмәји шакирдләрдән тәләб едир. Башға сөзлә де-сәк, шакирдләрин билаваситә бәди әсәр үзәриндә ишләмәлә-ри үчүн шәраит јарадылып.

Буна мисал оларағ V синифдә А. Шаигин «Мәктуб јетиш-мәди» әсәринин гәһрәманы Гурбанын сәчијјәләндирилмәси үзәриндә шакирдләрин ишләрини көстәрәк.

Гурбанын сәчијјәси. һекајәнин мәзмуну үзәриндә ишләр-кән әсәрин садә планы тугулур. Пландә Гурбанын портрети, палтары, мәктуб јаздырмаға кәлдији заман һаванын нечә ол-масы, Гурбанын аилә вә вәтән мөһәббәти, фәјтонларда кефлә кәзән мүфтәхор аға вә ханымлара мұнасибәти, вәтәнини дү-шүнәркән кечирдији дахили һәјәчанлар, фәһләләрин һәјәтла-рындан наразылығлары, гују башында баш верән әһвалат вә с. әһатә олунур. Бу план әтрафындакы мұсаһибә шакирдләри

Гурбаны сәчијјәләндирмәјә һазырлајыр. Сонра мұәллимин рәһбәрлији илә шакирдләр әсәрдән Гурбанын портретини вә сәчијјәсини көстәрән јерләри тапырлар вә буна мисаллар кә-тирирләр.

Беләликлә, онун портрети, шикајәтләри; аилә вә вәтән мө-һәббәти бир сөзлә сәчијјәси мејдана чыхыр.

Мұәллимин рәһбәрлији алтында шакирдләр Гурбан һаг-ғында билдикләрини системлә, планла данышыр вә онун ким олдуғуну көстәрирләр. Сонра мұәллим бу әсәрин ким тәрә-финдән вә нә вахт јазылдығы, нәдән бәһс етдији һагғында су-аллар гојур, шакирдләр бу суаллара чаваб верирләр. Нәтичә-дә шакирдләр мұәллимин вердији план вә сурәт әтрафында апарылан ишләр әсасында Гурбаны шифаһи оларағ, тәхми-нән, белә сәчијјәләндирирләр:

«Гочаман јазычы Абдулла Шаиг «Мәктуб јетишмәди» һекајәсини ингилабдан габағ јазмышдыр. һекајәнин гәһрәма-ны о заман Ирандан (Чәнуби Азәрбајчандан) бир парча чө-рәк далынча Бакыја кәлән минләрлә фәһләләрдән бири олан Гурбандыр. О, чох касыбдыр, әјниндә палтары да јохдур. («Сојугдан әлләри, үзү бозармыш, бир әли илә көһнә вә јыр-тығ палтарынын ачығ јахасыны тутарағ, о бири әли илә дә ајағларына буз кими јапышан јыртығ чустунун гарыны тәмиз-ләјә-тәмизлијә: — Молла, мәнә бир мәктуб јаз—деди»).

Гурбан һәјәтындән шикајәтчидир. О заман, бүтүн башға фәһләләр кими, Гурбан да бир гарын ач, бир гарын тох јаша-јырды. («Молла әми, јаман адамын гујусунда ишләјирәм. Нә гәдәр јалварырығ ки, ај аға, һаггымызы бир гәдәр артыр, чүн-ки ашағыја кетмәк чох чәтиндир, мазутун, газын гохусундан нәфәс тыханыр, залым оғлу, разы олмур... Молла, бурада пул газанмағ чох чәтиндир»).

Гурбан аиләсини, ушағларыны чох сеvir, өзү ач да галса, аиләсинин корлуғ чәкмәсинә разы дејил («Молла, әввәлчә мән-дән уцағларын анасына салам јаз... јаз ки, Анаханымын, Мә-мишин көзләриндән мәним әвәзимдән өпсүн вә онлардан көз-гулағ олсун... Гуламрза илә сизә 15 манат көндәрирәм, бајрам-габағы јенә көндәрәчәјәм, ушағлар корлуғ чәкмәсинләр»). Гурбан вәтәнини сеvir. Сүмүјүнә, илијинә ишләјән гар, сојуг она баһары хатырладыр, бир ајдан сонра кәләчәк баһар онун көзү гаршысында чанланыр... («Аһ! Бир ај сонра о јерләр нә гәдәр көзәл олачағ... һәр јердә бостан ишләри башланачағ...

Аһ, мәни бу көзәлликләре вә ушагларыма һәсрәт гоҗан јохсул-дуг!»).

Беләликлә, Гурбан бир парча чөрәк үчүн, аиләсини сахла-маг мәгсәди илә өлүмлә чарпышыр вә ахырда бунун фәлакәти гују саһиби Аҗагулунун сонсуз севинчине сәбәб олуp. Чанын-дан чох севдији аиләсинин јолунда һәлак олан Гурбанын бү-түн мәһәббәтләринин тәрчүманы олан мәктубу да јетишмәмиш галыр.

Мүәллиф Танрывердинин вә Сәфәрин дили илә дә фәһлә-ләрин ачы һәјатыны хатырладыр, онларын тәрәфиндә дурур. (Әсәрдән мисал кәтирилиp).

Һекајенин гәһрәманы олан вә әсәрдәки бүтүн әсас һадисә-ләp онун башында чәрәјан едән Гурбанын бу сәчијјәси һека-јенин әсас идәјасыны баша дүшмәји асанлашдырыр.

Тәһлил дәрсләри үчүн ән мүнәсиб метод мүсаһибә мето-дудур. Мүсаһибәдә үч чәһәт әсасдыр: кириш, материал үзә-риндә мүшаһидә вә нәтичә.

Киришдә мүәллим шакирдләрә образ үзәриндә мүстәгил ишләмәк үчүн истигамәт верир. Онлары сүрәтин әсас мәфку-рәви истигамәтини тәјин етмәјә јөнәлдир. Бу, сурәтләрин ушаглары илк оху вахты нечә тәсир бағышладығыны мүәјјән едир. Образ онлара хош кәлирми? Кәлмирми? Нијә вә нә үчүн? Мүәллим бу сурәти шакирдләрә мәлум олан сурәтләр-лә мүгајисә етмәји ушагларын јадына салыр. Мүгајисәнин һәм охшарлыг, һәм дә контрастлар, зиддијәтләp үзрә апарыла би-ләчәјини көстәриp.

Бир сөзлә, кириш сөһбәти шакирдләрә бу вә ја башга об-разы сәчијјәләндирә билмәк үчүн бир әсәс, дајаг нөгтәси вер-мәлидир. Бу олмасса, шакирдләрин кәтирдикләри мисаллар, вердикләри һөкмләр ғырыг-ғырыг олараг галачаг вә истәнилән нәтичәни вермәјәчәкдир.

Шакирдләри билаваситә материал үзәриндә ишләтмәјә кәлдикдә исә, мәктәбдә ән кениш јајылмыш вә ән јахшы јол-лардан бири суаллар үзрә апарылан ғыса мүсаһибәдир. Баш-га сөзлә, шакирдләри мүәллим тәрәфиндән верилән вә ја мү-әллимин көмәји илә тутулан план үзрә образы өјрәнмәк, сәчиј-јәләндирмәк үзәриндә ишләтмәлидир. Сурәтин сәчијјәсини мү-әјјән етмәк үчүн верилән бу суалларын сајы чох олмамалы-дыр. 4—5 елә суал гојмалыдыр ки, онларын көмәји илә сурә-тин әсас хусусијјәтләрини мејдана чыхармаг мүмкүн олсун.

7. V—VIII синифләрдә тәһлил вахты мәтн үзәриндә апарылан иш

Әсәр чәтин олдугда, шакирдләp суаллара чаваб јолу илә тәһлилә евдә һазырлаша билмәдикләри заман, әсәрин тәһлили билаваситә синифдә апарылыр. Белә тәһлил нүмунә характе-ри дашыјыр вә ушаглары мүстәгил тәһлилә алышдырмаг мәг-сәди тәҗиб едир. Бүтүн синиф мүәллимин рәһбәрлији илә әсә-рин тәһлилиндә иштирак едир.

Белә коллектив тәһлил вахты ашағыдакы иш нөвләринә даһа кениш јер верилиp.

1. Әшја, пејзаж вә портретләрин әсәрдәки јерини мүәјјән-ләшдирмәк.

2. Әсәрин гурулушуну вә бурада ајры-ајры эпизолларын јерини тәјин етмәк.

3. Мүхтәлиф бәди ифадә васитәсиндән нечә истифадә едилдијини, һансы тәшбиһ, мәчаз, истиарә, мүбалиғә вә с. иш-ләндијини мүәјјән етмәк.

4. Сурәтләри онларын өз ифадәләри, өз ишләри вә сөзлә-ри илә вә ја мүәллифин сөзләри илә сәчијјәләндирмәк үчүн мәтнә мүрачиәт етмәк.

Анчаг шакирдләрин шүүрлу вә фәал иштиракы илә апа-рылан тәһлил истәнилән нәтичәни верә биләр.

Сабир ЭЛИЈЕВ,

Низами адына Эдәбијат вә
Дил Институтунун елми ишчиси.

КЛАССИК ШЕ'РИМИЗИН ФОРМАЛАРЫ

Гәдим тарихә, дәрин бәшәри мүндрәчәјә малик олан Азәрбајҗан ше'ри бәдии форма чәһәтдән дә зәнкинди. Бу битиб-түкәнмәз сөз хәзинәсинин мәзмун вә мәтләбләри чохчәһәт-ли вә әлван олдуғу кими, сәнәткарлыг мәзијәтләри дә сајсыз-һесабыздыр. Ше'римизин чохлу вәзн нөвләри, әлван гафијә системләри, рәнкбәрәнк поетик шәкилләри вардыр. Сон једди әср мүддәтиндә Азәрбајҗан ше'риндә әрузун ики јүздән чох мүхтәлиф өлчүсү, һеча вәзнинин 30-а гәдәр ритмик нөвү, һәр ики вәзнин сәрбәст вариантлары ишләнмиш, демәк олар, бүтүн сәсләрлә битән гафијә системләри јаранмыш, онларла тематик вә шәкли нөвләри олан поетик формалар мөвчуд олмушдур. 700 јашы олан ана дили эдәбијатымыз, демәк олар ки, сон јүз илә гәдәр әсасән мәнзум гол үзрә инкишаф етмиш, мүасир дөврдә дә сүр'әтлә зәнкинләшиб ирәлиләмәкдәдир. Өз-өзлү'үндә ајдындыр ки, белә бир зәнкин эдәбијатын бәдии формасыны тәдгиг етмәјин һәм елми-нәзәри, һәм дә тәчрүбитәдрис әһәмијјәти вардыр.

Орта мәктәбин V синфиндән е'тибарән Азәрбајҗан ше'ри аз вә ја чох дәрәчәдә практик олараг тәдрис едилди. Мәктәбдә эдәбијат тәдриси просесиндә шакирдләр бир чох мәнзум әсәрләри е'рәнир вә ше'рин нәзәријјәси һаггында тәсадүфдән-тәсадүфә мәһдуд елми мә'луматлар алырлар; 5—6 ил мүддәтиндә шакирдләр ше'р, гәзәл, гит'ә, гәсидә, рүбаи, мүрәббе, мүхәммәс, мүсәддәс, мүстәзад, кәрајлы, гошма, тәчнис вә с. и. тилаһлары тез-тез ешидир вә ишләдирләр. Ше'рин нөвләри, даһа доғрусу, поетик шәкилләр һаггында шакирддә илк практик дүшүнчә бу замандан әмәлә кәлмәјә башлајыр. Биз дә бурада классик ше'римизин шәкилләри һаггында ғыса мә'лумат вермәјә чалышачағыг.

Поетик шәкилләри изаһ етмәздән әввәл, бунлары јарадан амилләрдән, ше'рин башлыча техники үнсүрләриндән данышмаг лазымдыр.

Ше'рин 3 мүһүм техники үнсүрү вардыр: вәзн, гафијә вә шәкил. Вәзн—ејни өлчүлү сәс вә сөз группларынын, ејни һәчмли нитг парчаларынын чәкисидир. Гафијә—мисраларын ән чох сонунда кәлән охшар вә ја ејни сәс, сөз группларыдыр. Шәкил—ејни бојлу мисраларын бирләшәрәк, бәнд системи әмәлә кәтирмәсидир. Ше'рин шәкли онун симасыны вә адыны мүәјјән едир. Мәнзум әсәр мүәјјән сајда мисраларын бирләшмәсинә вә гафијә комбинасияларына әсасланан ејни һәчмли парчалара—бејтләрә вә бәндләрә бөлүнәрәк, ваһид бәнд системи шәклиндә мејдана чыхыр.

Демәли, поетик шәкил, вәзн вә гафијә кими анлајышларла сых әлағәдардыр.

Классик Азәрбајҗан эдәбијатында раст кәлдијимиз ше'р нөвләринин һәр биринин спесифик шәкли хүсусијәтләри вардыр. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бизим классикада «үмумијјәтлә ше'р» јохдур, шәкилсиз ше'р јохдур. Бурада јалныз өз ады, үнваны, өз спесификасы олан конкрет ше'р шәкилләриндән, мәсәлән, гәзәлдән, гит'әдән, гошмадан вә с. данышмаг олар. Бу факт өзү дә классик эдәбијатда бәдии форма тәләбинин зәрурилијини вә мөһкәмлијини кәстәрмәк үчүн кифајәтдир.

Үмумијјәтлә, XIII әсрдән 1920-чи илә гәдәрки ше'римиздә јүздән чох поетик шәкил ишләнмишдир. Бунлардан ән мүһүмләри ашағыдакылардыр: гәзәл, гәсидә, гит'ә, рүбаи, тујуг, мүсәммәт нөвләри, мәснәви, мүстәзад, тәрчибәнд, тәркиббәнд, гошма, кәрајлы, маһны, бајаты, тәчнис, дивани, мүхәммәс вә с.

Ше'р шәкилләрини мәншә е'тибары илә ики гисмә бөлмәк олар:

1. Алынма ше'р шәкилләри.
2. Милли ше'р шәкилләри.

Алынма ше'р шәкилләри әсас е'тибары илә гәдим вә орта дөврләрдә әрәб вә фарс ше'риндән кечмишдир. Мәсәлән, гәзәл, гәсидә эдәбијатымыза әрәб ше'риндән, рүбаи, мәснәви, сагинамә вә с. исә фарс ше'риндән кечмишдир. Сон дөврләрдә эдәбијатымызда сонет формасы да ишләнмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, әрәб вә фарс ше'риндән алынма шәкилләр биләваситә әруз вәзни илә биркә кечмиш вә ејни эдәби шәрәнтдә дә әсасән бу вәзндә јараныб инкишаф етмишдир. Милли ше'р шәкилләри, тәбии ки, һеча вәзни илә бағлы олмуш, јазылы эдә-

бијјатымыза шифаһи халг ше'риндән кечмишдир. Бунлара мисал олараг гошма, тәчнис, кәрајлы, бајаты, чыга вә с. ше'р нөвләрини көстәрә биләрик.

XIII—XIV әсрләрдән XX әсрә кими классик вә халг ше'ри шәкилләри, әруз вә һеча вәзниләри әдәбијјатымызда паралел ишләнмиш, кетдикчә икинчиләр гүввәтләниб өн сыраја кечмишдир. Хүсусән XVII—XVIII әсрләрдә ашыг ше'ринин сүр'әтлә инкишафа башламасы, халг ше'ри формаларыны вә һеча вәзнини өн сыраја кечирмишдир. Нәсими, Хәтәи, Әмани, Видади, Вагиф, Закир, Нәбәти, Сәһһәт кими шаирләр һәр ики үслубу, һәр ики вәзни јанашы ишләтмишләр:

Ше'р шәкилләри вәзи вә гафи'ә илә нә гәдәр бағлы олса да, һәр шејдән әввәл, мисраларын сајына әсасланыр. Мисраларын сајына көрә ше'р шәкилләри ики гисмә ајрылыр:

1. Чүтмисралылар, јә'ни бејт системли шәкилләр.

2. Чохмисралылар, јә'ни бәнд системли шәкилләр.

Бејт системли шәкилләрә гәзәл, гәсидә, гит'ә, мәснәви, гисмән дә мүстәзады дахил етмәк олар. Бејт системли мәнзум әсәрләрдә ше'р ваһиди гоша мисра олур. Бәнд системли шәкилләрә исә 4-дән јухары мисра груплары илә јаранан шәкилләр дахилдир. Бунлара мүрәббә, мүхәммәс, мүсәддәс, мүсәббә, мүсәммән, мүтәссә, мүәшшәр, тәрчибәнд, тәркиббәнд, рүбаи, гошма, кәрајлы, тујуг, маһны вә с. дахилдир. Мүрәббә, мүхәммәс, мүсәддәс вә с. шәкилләринә бирликдә мүсәммәт дә дејилр.

Бурадача гејд етмәк лазымдыр ки, халг ше'ри шәкилләри бөјүк әксәријјәтлә 4 мисрадан гурулур. Гоша мисралы ше'р парчаларыны биз бөјүк әсәрләрин дахилиндә ше'р ваһиди кими көрмүрүк, бунлары «мүстәгил» әсәрләр олан мәнзум аталар сөзләриндә, тапмачаларда вә с. мүшаһидә едирик. 4 мисрадан бөјүк бәнд ваһидләрини исә (мүхәммәс, мүсәддәс, дивани вә с. кими) бизим халг әдәбијјатымыза чох сонралар сәһткар ашыглар кәтирмишләр.

Инди ајры-ајры поетик шәкилләрдән бә'зиләринин тематик-шәкли хүсусијјәтләринә бир нәзәр салаг.

Гәзәл—лирик ше'р формасыдыр, лүгәви мә'насы «гадынла ашиганә сөһбәт» демәкдир. XI—XII әсрләрдә фарс дили ше'римиздә, Гәтрәнин, Низаминин, Хаганинин, Фәләкинин вә башга шаирләрин јарадычылығында кениш ишләнмишдир. Сонра ана дили ше'римизин әсас, апарычы шәкилләриндән бири омуш, Нәсими, Хәтәи, Фүзули, Гөвси, Саиб, Видади, Вагиф, Закир, Сејид, Нәбәти, Гади, Чавид јарадычылығында камала

чатмышдыр. Азәрбајчан гәзәлинин зирвәси—Фүзули ше'ридир.

Ән чох мәһәббәт мотивләринә һәср олуна гәзәлин техники гурулушу о гәдәр дә мүрәккәб дејилдир. Гәзәлин һәчми әсасән 7—8 бејтдир. Илк бејтдә һәр ики мисра, сонракы бејтләрдә исә чүт мисралар гафијәдаш олур: аа-баа-га-га вә и. а. Илк бејтә мәтлә, сон бејтә мәгтә, јахуд, тәхәллүс көстәрилдији үчүн мәхләс бејти дејилр. Гәзәл, бир адәт олараг, әруз вәзниндә, бу вәзнин узун бојлу вә әксәрән ағыр аһәнкли бәһрләриндә јарадылмышдыр. Азәрбајчан муғамларынын әсас мәтнини тәшкил едән гәзәлләр инди дә мүәјјән дәрәчәдә јашајыб галмагдадыр. Ә. Ваһидин гәзәлләриндә әруз вәзни илә Азәрбајчан дили арасында там бир үјгунлуг вә сазиш көрүрүк. Бурада саф халг дили әруза гүсүрсүз дахил олур вә нә дилин вәзнә, нә дә вәзнин дилә күзәштини көрмүрүк.

Доғрудур, классик гәзәлин бејтләри арасында һәчмшә үзви бир мә'на рабитәси олмүр. лакин белә бир рабитә, зәиф дә олса, үмуми шәкилдә, ваһид мөвзу силсиләсиндә нәзәрә чарлыр. Мәсәлән, Фүзулинин дәрд-әләм изһар едән бир гәзәлине фикир верәк:

Олсады мәндәки гәм Фәрһәди-мүбтәләдә,

Бир аһ илә верәрди мин Бисүтуну бадә.

Версәјди аһи-Мәчнун фәр'адымын садасын,

Гүшму гәрар едәрди башындакы 'увадә?

Фәрһадү зөвгү-сурәт, Мәчнунү сејри-сәһра,

Бир раһәт ичрә һәр кәс, анчаг мәнәм бәләдә.

Әшки-рәванимә ел чәм, олду, вар үмидим

Ким ола варә-варә чәми;јәтим зијалә.

...Көр көрмәмәк диләрсән рәсми-чәфа, Фүзули,

Олма вәфајә талиб дүнјаји-бивәфадә.

Бурада санки һәр бејт бүтөв бир фикрин ајры-ајры парчаларыны ифадә едир вә мә'на чәһәтдән бирләшир. Лакин јенә дә гејд етмәк лазымдыр ки, гәзәл әксәријјәтлә сүжетсиз ше'р формасыдыр, әһвалат вә һадисә формасы дејил, лирик мчһиәтүр шәкилдир, елә бу чәһәтинә көрә дә Шәрг ше'ринин «бәзәкли кәлини» адыны газанмышдыр.

Гит'ә—XI әсрдән ше'римиздә ишләнән поетик формалыр. Лүгәви мә'насы парча, һиссә демәкдир. Гит'ә, гәзәлдән фәргли олараг, си'аси-ичтимаи, етик-дидактик, нәзәри-фәлсәфи руһлу ше'р шәкилдир. Бурада нә гәзәлдәки лирика, нә дә гәсидәдәки мәдһијјә јохдур. Гит'ә чидди сәһијјә дашыјан, дөврә, сијасәтә, рәјасәт вә һакимиијјәтә тәнгиди мүнәсибәт, ше'рә, сә-

нәтә, маарифә бахыш ифадә едән гыса, ыҗғам, мүдриқ афостик әсәрди́р. Бу мәнада гит'ә мәнзум трактаты хатырлады́р. Гит'ә һәчмчә бир гәдәр азадды́р; о, 2 бејтдән 20—30 бејтә гәдәр ола биләр. Гит'әләр адәтән әрузда җазылмышды́р. Бу ше'р формасында мәтлә олмур, җәни илк бејтин һәр ики мисрасы дејил, җалныз икинчи мисрасы сонрақы чүт мисраларла гафијәләни́р. Гит'әдә тәхәллүс дә верилмир. Бу факт өзү гит'әнин мәһәббәт мөвзусундан хејли узаг олдуғуну сүбүт едир. Бөјүк өзбәк шаири Әлишир Нәваи гит'әјә хүсуси әһәмијјәт вермиш вә ону, чидди фәлсәфи-сијаси руһуна, гывраг вә азад һәчминә, мүдриқ дидактик сәчијјәсинә көрә «ағлын истираһәт едә билдији бағ» адландырмышды́р. Азәрбајҗан ше'риндә гит'әнин ән җахшы нүмунәләрини даһи Фүзули җаратмышды́р. Онун 42 гит'әсиндә бөјүк бәшәри фикирләр јүрүдүлүр, доғрулуг, әдаләт, гәдршүнаслыг, камал, мә'рифәт, инсанлыг тәрәнчүм едилір. Мәсәлән, гит'әләрдән ајры-ајры бејтләр:

1. Чәннәти алмаг олмаз ағча илә,
Кирмәк олмаз бәһиштә рүшвәт илә.
2. Түкәнмәјинчә кәвакиб, күнәш түлу етмәз,
Төкүлмәјинчә шүкуфә, ниһал бәр вермәз.
3. Вирди-зәбани-әһли-сәфаву сүрур олуб,
Мәзмуну зөвгәхш, сәри үл-һүсул ола.
Ондан нә суд ким, ола мүбһәм ибарәти,
Һәр јердә истима'ын едәнләр мәлул ола.
4. Мал чох етмә, һәзәр ејлә әзабындан ким,
Рәнчи артар ағыр олдуғча јүкү һәммалын.

Гәсидә—заһирән ири һәчмли гәзәлә бәнзәјир. Лакин гәсидә 20 бејтдән 100, һәтта 200 вә 300 бејтә гәдәр ола биләр. Гәсидәнин мөвзусу әсасән шаһ вә султанлары, дин вә дөвләт хадимләрини мәдһ вә өз шаир гүруруну тәриф етмәкди́р. Гәсидә формасы XI—XIII әср ше'риндә хүсусилә гүввәтли олмуш, сонралар, XVII—XVIII әсрләрдә зәифләјиб сырадан чыхмаға башламышды́р. Гәсидәнин ән үмдә чәһәтләриндән бири, бурадақы гејри-ади дәбдәбә вә «јүксәк», ба'ағы мүбалиғә олмушды́р. Гәсидәләр ән чох һәзәч бәһриндә җазылмышды́р.

Мәснәви—мисралары чүт-чүт гафијәләнән епик ше'р формасыды́р. Мәснәви кениш әһвалатлар, сәркүзәштләр жанры, мәнзум роман формасыды́р, сүрәкли тәһкијә үчүн ән әлверишли бир поетик шәкилдир. Мисрадан-мисраја ити вә чәлд кечид үчүн, һадисәләрин «бирнәфәсә» тәсвири үчүн епик мәснәвиләр

адәтән әрузун гыса вә гывраг бәһрләриндә җазылырды. Мәсәлән, Фирдовсинин «Шаһнамә»си, Низаминин «Хәмсәси», Хәтаинин «Дәһнамә»си, Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»у вә «Бән-кү Бадә»си, Мәсһинин «Вәрга вә Күлша»сы, һабелә Сәдинин «Күлүстан» вә «Бустан» әсәрләриндәки һекајәтләр әрузун ән гыса, 10, 11 һечалы өлчүләриндә җазылмышды́р. Классик мәснәвиләр бөјүк епик лөвһәләр, кениш һадисәләр верән поемалар иди. XVIII—XIX әсрләрдә Азәрбајҗан ше'риндә мәнзум һекајә вә гисмән дә тәмсил формасы классик мәснәвинин јени хәләфи кими мејдана чыхды. Закирин, Сејјидин, Сабирин һекајә вә тәмсилләри сүжетли ше'рин, классик епиканын јени давамы иди.

Мүстәзад—артырмалы, аҗағлы ше'р демәкди́р. Мүстәзадлар әсасән ики чүр олур: гәзәл мүстәзадлар вә мүсәммәт мүстәзадлар. Гәзәл мүстәзадларда бүтүн техниқи гурулуш—гафијә вә бәнд системи гәзәлдә олдуғу кимидир. Лакин бурада һәр мисрадан сонра онун бир һиссәси узунлугда җарыммисра кәли́р. Мүсәммәт мүстәзадларда исә әсас (узун) мисраларын сајы 4, 5, 6 вә и. а. олур. Бурада да һәр бир мисрадан сонра җарыммисра давам едир. Үмумән мүстәзадлар һәзәч бәһринин:

мәф'Улу мәфа'Илу Мәфа-Илү Фә'Улүн

өлчүсүндә олур. Онун артырмасы исә бу өлчүнүн:

мәф'Улу фә'Улүн

һиссәсинә мутабиғ кәли́р. Мүстәзад, ритминин ојнаг вә әлван олмасы илә гулаға хош кәлән бир ше'р нөвүдүр. Мүстәзад формасы ше'римиздә XVI әсрдән сонра җаранмаға башламыш, XVIII—XIX әсрләрдә вә XX әсрин әввәлләриндә, Видади, Вағиф, Закир, Нәбәти, Сејјид, Сабир вә Чавид кими шаирләримизин җарадычылығында кениш истифадә олунмушды́р. Совет ше'риндә ән-әнәви мүстәзада әсасән раст кәлмирик.

Мүсәммәт формалары—чохгафијәли ше'р демәкди́р. 4 мисрадан 10 мисраја гәдәр олан бәнд системләринин һамысы мүсәммәтләрдир. Бунлар мүрәббә (дөрдлүк), мүхәммәс (бешлик), мүсәддәс (алтылыг), мүсәббә (җеддилик), мүсәммән (сәккизлик), мүтәссә (доғгузлуг), мүәшшәр (онлуг), һәмчинин мүрәккәб ше'р шәкилләри олан тәрчибәнд вә тәркиббәнд дахилдир.

Адларындан да көрүндүју кими, бунлар, һәр бәнди 4, 5, 6, 7 вә һ. б. мисрадан гурулан ше'р шәкилләридир. Бунларын һамысында илк бәндин бүтүн мисралары гафијәләни́р, сонрақы бәндләрин исә ашағыдан 1 вә ја 2 мисрасы илк бәндлә га-

фијодаш олур, јахуд, илк бэндин 1 вә ја 2 мисрасы һәр бир бэндин сонунда ејни илә тәкрарланыр. Сон бэнддә һөкмән тәхәллүс верилмәлидир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүсәммәт формалары әсасән лирик сәчијә дашымыш, әруз вәзни илә үзви сурәтдә бағлы олмуш вә ше'римиздә, әсасән, XV—XVI әсрләрдә күчләнмәјә башламышдыр. XVIII—XIX әсрләрдә мүсәммәт формалары гәзәл, гәсидә, гит'ә, рүбаи формаларыны сыхышыдыр, елә сур'әтлә инкишафа башламышдыр ки, бу дөврү ше'римиздә чәсарәтлә мүсәммәт дөврү адландырмаг олар. Мүсәммәт формаларынын лирик тәрәннүм үчүн бир гәдәр кенишлији вә вүс'әттилији, о'нағлыгы, «дојдуручу» һәчми вә чохағијәлији онлара гејри-ади үстүнлүк газандырмашыдыр. Мүсәммәтин ән јахшы нүмунәларини Фүзули, Вагиф, Видади, Закир, Сејид, Чавид, Сабир вә башга шаирләримиз јаратмышлар. Һазыркы ше'римиздә, ахтарылса, классик мүсәммәтин бир чох јени хәләфләрини тапмаг олар.

Рүбаи—хүсуи «рүбаи» вәзиндә јазылан, дөрд мисралы мүстәгил, биткин әсәрләрә дејилир. Классик рүбаиләр һәм аааа, һәм дә абага гағијәләнмә үсулу илә јазылырды. Рүбаиләрдә башлыча фикир 3 вә 4 мисраларда ифадә олунурду. Бунларын ән'әнәви нүмунәләри Нәсими, Фүзули, Нәбати, Сејид јарадычылығында раст кәлирик. Јени дөврдә рүбаи һеча вәзинини 11-лик формасына кечмишдир.

Тујуг—XIV—XVI әср Азәрбајҗан ше'риндә кениш јазылан әдәби нөв иди. Тујуг әруз вәзиндә, ән чох да бу вәзнин үчбөдүмлү рәмәл нөвүндә, чинс гағијәләрлә јарадылан 4 мисралыг мүстәгил әсәрләр иди. Тујуг һәчмчә рүбаијә охшајырса, гағијә вә вәзнчә ондан хејли фәргләнир. Тујугдан ән чох Нәсими, Гази Бүрһанәддин вә Хәтәи истифадә етмишләр.

Бүнлардан башга, классик ше'римиздә чарпарә, сагинамә, намә, фәрд вә с. шәкилләр дә ишләнмишдир.

Халг ше'риндән классик јазылы әдәбијәтимыза кечән шәкилләр әсасән, гошма, тәчнис, кәрајлы вә маһныдыр.

Гошма, мә'лум олдуғу кими, һеча вәзили доғма халг ше'ринин ән әсас вә чох јазылмыш формасыдыр. Гошма 11 һечалыдыр, бөлкү үсулу ики чүрдүр: 4—4—3 вә 6—5. Гошма әкәрән 5, бә'зән дә 3 бәндлик олур. Һәтта, Азәрбајҗан ашыг сәнәтиндә гошма бәндләринин (тәк олмаг шәрти илә) 3-дән 13-ә гәдәр ола билмәси гајдасы вардыр. Гошмаын илк бәндиндә 2-чи вә 4-чү мисралар гағијәләнир, сонракы бәндләрдә исә илк үч мисра хүсуси, «мәһәлли» гағијәјә малик олуб, ахырын-

чы мисра јенә илк бәндлә гағијәләнир. Гошма, әсасән лирик һиссләр тәрәннүм едән ше'р нөвүдүр. Лакин гошмаларда бир чох һалларда сијаси-ийтимаи мотивләр дә верилир. Гошмаын сајсыз-һесабысыз тематик нөвләри вардыр: һәрбијә, һәрбә-зорба, һәчв, дејишмә, тәчнис, гыфылбәнд вә с. Гошмаын хүсуси бир нөвү олан тәчнис өзү дә бир чох нөвләрә ајрылыр. Халг ше'ри шәкилләриндән кәрајлы вә маһны да бәнд гурулушу вә гағијәләнмә чәһәтдән гошма кимидир. Лакин кәрајлы 8, маһны 7 һечалыдыр. Дивани 4 мисралы, 15 һечалы, лирик ше'р шәклидир (классик мүрәббәји хатырладыр). Классик ше'рдәки мүхәммәсдән вәзнчә фәргләнән—һеча вәзинин 14—15 һечалы нөвүндә јазылан ашыг мүхәммәсләри дә јазылы ше'римиздә кениш јазылмышдыр. Мәсәлән, бунун ән јахшы нүмунәләриндән бири халг шаири Р. Рзанын «Ленин» поемасынын «Итһаф» һиссәсидир. Классик вә халг ше'римизин битиб-түкәнмәјән поетик формалары, әлван вәзнләри, рәнкбәрәнк тематик жанрлары халгымызын инчә бәдии зөвгүнү вә әдәби ичадчылыг габилијәтини кәстәрмәкдән башга, бир дә мүасир ше'римизин сағлам бүнөврә үзәриндә тәрәгги етмәси үчүн ән мә'тәбәр өрнәк вә түкәнмәз гига мәнбәји ролуну ојнајыр.

Ј. ЈУСИФОВ,
Исмајиллы гәсәбә орта мәктәбинин
әдәбијат мұәллими.

«ӨЛҮЛӘР» КОМЕДИЈАСЫНЫН ТӘДРИСИ ЗАМАНЫ ШАКИРДЛӘРИН ЕЛМИ-АТЕИЗМ РУҲУНДА ТӘРБИЈӘ ЕДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Чәлил Мәммәдгулузадә (Молла Нәсрәддин) Азәрбајҗан әдәбијатынын ән мәшһур синаларындан биридир. 40 илдән артыг бир мүддәт әрзиндә һәртәрәfli фәалијјәт көстәрән јазычы гызғын бир мұһәррир, устад һекајәчи, мұбариз ичтимаи хадим, халг мұәллими, актјор вә маһир драматург иди. Әдиб һәм дә мәшһур атеист иди. О, динә гаршы мұбаризәсини үч истигамәтдә: әмәли, ичтимаи ишдә, бәди иарадычылыгда вә журналист фәалијјәтиндә апармышдыр. О, өз хатиратында јазмышдыр:

«Көзүмү өмрүмдә биринчи дәфә ачан кими дүнјаны гаранлыг көрмүшәм. Бу гаранлыгда илк дәфә ешитдикләрим бунлардыр: Аллаһү-әкбәр! Аллаһү-әкбәр!».

Чәлил Мәммәдгулузадә биринчи рус ингилабындан руһланараг, 1906-чы илин апрел ајында Тифлисдә мәшһур «Молла Нәсрәддин» журналыны нәшр етмәјә башлајыр. О, илк сөзүнү «Сизи дејиб кәлмишәм, мусәлман гардашлар» дејә әсрләр боју феодалларын, капиталистләрин, империализмин вә руһаниләрин зүлмү алтында инләјән, чәһаләт вә дини хурафат ичәрисиндә боғулан шәһәр вә кәнд јохсулларына мұрачнәт етди. Өз одлу, аловлу сөзләри илә зәһмәткеш халгын көзүнү ачан журнал 1906-чы ил 28 апрел тарихли нөмрәсиндә јазырды:

«А моллалар, нијә мәни дөјүрсүнүз? Олмаја мөндән горхурсунуз?.. Неч ејби јохдур, дөјүнүз. Амма буну да билиниз, еј моллалар ки, күнләр доланар, сулар ахар, зәманә тәзәләнәр вә ахырда јетим-јесир вә кечәл-күчәл гардашларым досту илә дүшмәнини таныјыб һаман јоғун дәјәнәкләри сизин әлиниздән алар вә башлар... дәхи далысыны демирәм...».

М. Ф. Ахундовла башлајан реалист Азәрбајҗан драматуркијасынын јени јүксәк мәрһәләсини тәшкил едән Чәлил Мәммәдгулузадә драматуркијасы динә гаршы белә һүчум характери дашыјырды.

Там бир ичтимаи дөврү әкс етдирән вә Азәрбајҗан драматуркијасы тарихиндә һүсуси јер тутан мәшһур «Өлүләр» комедијасы шакирдләрин елми-атеизм руһунда тәрбијә едилмәсиндә мұһүм рол ојнајыр. Дини мөвһумата гаршы јазылмыш 4 пәрдәли «Өлүләр» әсәри 1909-чу илдә јазылмыш вә 1916-чы ил 29 мајда илк дәфә Бақыда тамашаја гојулмушдур.

Х синифдә Чәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығына програмда 10 саат вахт верилмишдир. Мән бунун 2 саатыны јазычынын һәјат вә јарадычылығына, 2 саатыны онун драматуркијасы барәдә мә'лумат верилмәсинә, 2 саатыны һекајәләринә, 1 саатыны фелјетонларына вә 3 саатыны да «Өлүләр» комедијасынын тәһлилинә ајырырам.

Мән јазычынын һәјатындан вә ја ајры-ајры әсәрләриндән данышаркән онун дин вә кечмишин галыгларына гаршы мұбаризәдә әһәмијјәтини изаһ едирәм. Бу да шакирдләрин атеизм руһунда тәрбијә олунмасына көмәк едир. Әдибин әдәби ирсинин тәдриси заманы шакирдләрә баша салырам ки, мәммәд-һәсән әмиләрин, зәјнәбләрин, уста зәјналларын, назлыларын вә башгаларынын фачиәсинә баис олан, худајар бәјләрин, шејх нәсруллаһларын зоракылығына вә фырылдағына һагг газандыран да диндир.

Тәчрүбә көстәрир ки, мұәллим шакирдләрин шууруна сирајәт етмиш дини галыгларын көкүнү јалныз мұнтәзәм сурәтдә, тә'сирли вә һүчумчу елми-атеизм тәблиғаты апармагла кәсә биләр, дини тарихән халгын фәалијјәтини күтләшидирән бир «тирјәк» (Маркс), «мә'нәви араг» (Ленин) ролу ојнадығыны ачыб көстәрмәклә, јени нәсли әсил атеист руһунда тәрбијә едә биләр. «Өлүләр» комедијасында дини ифша етмәк үчүн белә чәсарәтли фикирләр ирәли сүрүлүр.

Мән, «Өлүләр» комедијасынын тәдриси заманы изаһ едирәм ки, јазычы бу әсәриндә дин хадимләринин фырылдагларыны, јалтаглығыны, икнүзлүлүјүнү вә позғунлуғуну ифша етмәклә бәрәбәр, Азәрбајҗан гадынларынын чәһаләт вә авамлыг ичәрисиндә боғулмасыны, онларын фачиәли һәјатыны көстәрмиш вә бу «чанлы өлүләрин» онлара бәсләдикләри чиркин мұнасибәти бөјүк мәһарәтлә тәнгил етмишлир.

«Өлүлөр» эсэринин II мәчлисиндә белә бир сәһнә вардыр: Начы Нәсән Шејх Нәсруллаһын сахта мәктубуну алдыгдан сонра бөјүк һазырлыг көрәрәк ону гаршылајыр, евинә дэ'вәт едир. Гыса сөһбәтдән сонра ону тәама дэ'вәт едир. Шејх онун чавабында—нечә тәам? Нечә чүчә плов? Шејх Әһмәд, мәни һара кәтирибсән? Бунлар нечә мүсәлмандырлар... Шејх Әһмәд, мәкәр бунлара демәмисән ки, мәним хөрәјим күндә бир хурмадыр.

Шејх Әһмәд дә бәли, шејхәна демишәм—дејә чаваб верир. Лакин бир аздан сонра, чамаат дагыларкән Шејх Нәсруллаһ Шејх Әһмәдә дејир: әввәлән, чых ев сәһибинә де ки, мәнә чөрәк кәтирсинләр... Икинчиси тәвәгге елә ки, мәнә јер салсынлар. Раһат олмаг истәјирәм вә үчүнчүсү, сөз јох, тәдәрүк көрүбсән. Мән бурада тәк јата билмәрәм, бәдәним башдан-баша ағрыјыр, кәрәк овдурам. Аллаһа шүкүр, өзүн һамысыны билирсән. Дәхи дурма, тез ол—дејә көстәриш верир.

Бир аздан шејхин бүтүн тәләбләри сөзсүз һәјата кечирилди. Өзү үчүн бир гыз кәтирилдијини көрән Шејх Нәсруллаһ Шејх Әһмәдә дејир ки, мәним тәрәфимдән вәкил ол вә сифәни чари елә! Шејх Нәсруллаһын һәрәмханасына күндә бир гыз кәтирилди. Ахырда Начы Нәсән дә өз 9 јашлы гызы Назлыны онун отағына көчүрмәк истәјир. Бу вахт онун арвады Қәрбәләји Фатмаханым дејир:—Ај начы, валлаһ билмирәм нә еләјим. Лап мәәтгәл галмышам: билмирәм шејх бу гәдәр арвады нә еләјир? Елә күндә бирини алып. Инди дә бизим гызы истәјир. Мөмин Начы Нәсән она белә чаваб верир:—Јә'ни күндә бирини аланда бир хилафи-шәр (шәриәтин әксинә) иш көрмүр ки? Аллаһын әмридир, алып.

Чәлил Мәммәдгулузадә ислам дининин бүтүн әсасларыны дәриндән билирди, о, ислам Шәргинин керидә галма сәбәбләрини баша дүшүр вә өз зәрбәсини һәмин һәдәфә доғру јөнәлтирдир.

Мән јери кәлдикчә әввәлки илләрдә өјрәнилмиш бә'зи атеист (фикирләри) әсәрләри јада салыр, шакирдләри таныш едирәм. М. Ф. Ахундов «бүтүн динләри пуч вә әфсанә» һесап едирди. О, ислам дининин мүгәддәс китабы сајылан «Гур'ан»а варлы тәбәгәләрин, ејни заманда ислам пејғәмбәри Мәһәммәдин азғын арзуларыны гануни шәклә салан бир сәнәд кими бахырды.

«Гур'ан»да «сурә тунниса», «сурәтүннур», «сурәтун әһзаб» бәгәрәсиндә вә «һечб» ајәсиндә чоғгадынлыгы, чадра өртмәк,

кишинин гадын үзәриндә һөкманлығы вә гадынын һүгүгсүзлуғу тәблиғ олуноур ки, бу да һаким синифләрин, чаһил вә надан адамлары, шаһ, султан, әмир, хаган, феодал вә тачирләрин хәјанәт вә чинајәт көстәрмәләри үчүн дини-һүгүг әсас вермишидир.

Мән јери кәлдикчә көстәрирәм ки, ислам дини дә гадыны алчалдыр. «Гур'ан»ын 66-чы сурәсиндә дејилир:

«Гадын гаршысында һәр чүр анд ичмәк мәчбури дејилдир, она көрә ки, гадын адам дејил». «Гур'ан» гадынын чадра өртмәсини мәчбури һесап едир (сурә 33, ајә 7). «Гур'ан»а әсәсән 15 јашына чатмыш оғлан вә 9 јашына чатмыш гыз евләнмәк һүгүгуна маликдир... «Гур'ан»а көрә әмәк бөлкүсү: «...бир оғула дүшән пәј ики гызын пәјына бәрабәрди»... Ислам дининә көрә гадын һәтта өлөндән сонра да киши йлә бир сәвијәдә галмаға лајиг дејилдир. Онун гәбри киши гәбриндән там бир чәрәк дәрин газылып... Ислам дининә көрә бир киши 4 кәбинли арвад сахлаја биләр. Һалбуки, Мәһәммәд пејғәмбәрин 23 кәбинли арвады олмушдур. Дејиләнә көрә имам Нәсәнин 70 арвады вармыш... XIV әсрдә әрәб Испанијасында Султан Мутаமிдин 800 арвады вә сифәси вар иди. Фәтәли шаһ Гачарын 701 арвады олмушдур. Нәсрәддин шаһ өлөндән сонра 1.200 арвады чыхмышды...

Чәлил Мәммәдгулузадә ислам дининин гадыны алчалдан бу адәтинә гаршы мүбаризә апарырды. О, бир фелјетонунда Түркијә султаны Әбдүл Һәмидин әхлағсызлығындан бәһс едәрәк онун һәрәмханасында 400-дәк өврәт олдугуну ифша етмишидир.

«Өлүләр» комедијасында дин вә мөвһумат тәблиғатчыларынын типик нүмајәндәси оларағ верилмиш Шејх Нәсруллаһ вә Шејх Әһмәд сурәтләри фырылдагчыдыр. «Исфәһан лотусудур», күтлөләрин авамлығындан истифадә едәрәк онлары чапыб-таламағ вә күндә бир арвад алмағ бунларын пешәсидир.

Фырылдагчылығда Дәрвиш Мәстәлишаһ чаду илә гадыналары алдадыр, бачаглыларыны алыпдыса, Молла Ибраһим хәлил јабанчы кимјакәрликлә тачирләрин пулларыны алып гачдыса, Шејх Нәсруллаһ даһа ирәли кедәрәк һачылары, кәрбәләјылары, мәшәдиләри инандырмышды ки, өлүләри дири тәдәккдир. Авам чамаат да она инанмышды. Шејх Нәсруллаһын күчү дә мәнз чамаатын бу авамлығында иди. Маарифчи јазычылар, габагчылар зијалылар мәнз бу авамлығы гаршы мүбаризә апарырды.

В. И. Ленин 1918-чи илдә фәһлә гадынларын I Үмүрусия гурултајында демишдир: «Дини мөвһуматын эн бөјүк мәнбәји... авамлыгдыр; биз дә бу бәләја гаршы мүбаризә апармалыгы» (В. И. Ленин, Әсәрләри, 26-чы чилд, сәһ. 180).

Мирзә Чәлил дә Азәрбајчан гадынларыны чиркин адәтләрин тәсириндән, авамлыгдан хилас едиб ичтиман вә мәдәни һәјата чәлб етмәк истәјирди. Буна көрә дә о, Искәндәрин дили илә дејирди:

«Еј мәним көзәл, Назлы бачым! Сәһәрдән ахшама кими етурубсан евдә, халаларындан әрә кетмәк дәрси алырсан, амма мәним јаныма кәлмирсән ки, кәздијим шәһәрләрдән сәнә нағыл еләјим, көрәсән дүнјада нә вар, нә јох! Бир бах, һәјәтдә күн чыхыб, сән ки, о күнү көрмәјәчәксән, нәјә лазымдыр онун ишығы!».

Ислам дининә көрә гадын охуја билмәз, үзүачыг кәзә билмәз, евин бир күнчүндә отүруб әринин әмрләрини сөзсүз јеринә јетирмәли иди. Мирзә Чәлил исә Азәрбајчан гадынларыны азад, чадрасыз вә савадлы көрмәк истәјирди. О, бу арзусуна Азәрбајчанда Совет һакимийјәти гурулдугдан сонра чатды. Бу заман о, Азәрбајчан гадынларына мүрачигәт едәрәк дејирди:

«Еј Шәрг гадынлары, охујун, охујун, охујун! Әкәр охујуб савад вә елм газансаныз, онда азадлыгын гәдрини биләрсиниз, онда хошбәхтлик јолуну тапарсыныз; охумасаныз бәдбәхт олачагсыныз вә бәдбәхт олмағыныздан саваја ушагларынызы да бәдбәхт едәчәксиниз». («Вәтән уғрунда» журналы, № 7—8, 1944, сәһ. 61—63).

Бөјүк әдиб халгы баша салырды ки, ата-бабаларымыздан бизә галмыш вә әсрләр боју бизим кери галмағымыза сәбәб олмуш көһнә әхлаг нормалары, көрүшләри вә көһнә тәрбијә системи дәјишдирилмәлидир, бунсуз ушагларымызы дүзкүн тәрбијә етмәк олмас.

«Өлүләр» комедијасынын тәһлили заманы шакирдләрин иштиракы илә тәртиб едилмиш планда, комедијанын мөвзусу вә сүжети, комедијанын әсас сурәтләри вә бунларын сәчијјәси, әсәрин гурулушу, дили вә жанры, комедијада Чәлил Мәммәдгулузадә күлүшүнүн хүсусийјәтләри, комедијанын ислам динини ифша етмәкдә ролу вә тәрбијәви әһәмијјәти кими мәсәләләрә кениш јер верилди.

I. «Өлүләр» комедијасынын мөвзусу вә сүжети барәсиндә сөһбәт апарыларкән шакирдләр көстәрди ки, «Өлүләр» классик драматуркијамызын эн көзәл, сатирик комедијанын

ән парлаг нүмунәләриндән биридир. Әсәрин мөвзусу, тәгрибән, XIX әсрин сонларында Азәрбајчанын кичик вә учгар шәһәрләриндән бириндә баш верән һадисәләрдән көтүрүлмүшдүр.

Әдибин һәјат јолдашы һәмидә ханым јазмышдыр ки, Шејх Нәсруллаһын өлүләри дирилтмәк кәләји ујдурма дејил. Нахчыванда вахты илә белә бир һадисә олмушдүр. Мирзә Чәлил бу һадисәни гочалардан ешидиб јазмышдыр.

Комедија белә бир мараглы сүжет үзәриндә гурулмушдүр: «Хорасанда дәфн едилмиш Кәрбәләји Фәтуллаһдан гардашы Оруча мәктуб кәлир ки, Мәшәди-Мүгәддәсдә Шејх Нәсруллаһ адлы бир нәфәр исфahanлы јүз он беш өлү «дирилтмишдир», «Шејх чәнабларынын гәсди бизим шәһәрдә бир нечә күн галыб сонра јола дүшүб кетмәкдир. Бу хәбәри вәтән гардашларына вә хүсусән мөһтәрәм һачы әмимә јетирәсиниз ки, пишвазына чыхыб, о пак вучуда ләјигинчә ештирам көстәрсинләр».

Һачы һәсән бу хәбәри ешитчәк, һазырлыг көрүр, шејхи гаршылајыр. Шејх чамаатын авамлыгындан истифадә едәрәк дәләдузлуг, әхлагсызлыг едир вә сонра да гачы. Әсәрин сонунда мәлүм олур ки, бу, шејхин биринчи сәфәри дејил, сәзсүз сәфәрләриндән биридир. О, башга шәһәрләрдә дә белә биабырчылыглар едибмиш. Мүсафирләрин ону ахтармасы вә телеграмын чавабы буну ајдын көстәрир...

II. Комедијанын әсас сурәтләри вә бунларын сәчијјәси

Синифдә белә бир мүсаһибә апардым.

М. — Комедијада әсас сурәтләр һансылардыр?

III. — Шејх Нәсруллаһ вә Искәндәр сурәтләри комедијада әсас сурәтләрдир. Лакин комедијада һачы һәсән, һачы Бахшәли, һачы Кәрим, Мәшәди Оруч, һачы Қазым, Мирбагыр аға, Гејдәр аға, Әли бәј, Назлы, Шејх Әһмәд, Кәрбәләји Фатмаханым, Зејнәб вә б. сурәтләр дә вардыр.

М. — Шејх Нәсруллаһ кимдир, нечә сурәтдир?

III. — Шејх Нәсруллаһ руһанидир, дәләдуз вә фырылдагчыдыр, түфәјли һәјат кечирән гарынгулудур, һижләкәрдир, ештијатлыдыр, горхулу вә һәм дә горхаг типдир. О, авам чамааты аллаһ гәзәби вә чәһәннәм дәһшәтләри илә горхудур. Шејх Нәсруллаһ сурәти әдәбијјатымызда илк долгун, самбаллы, түнд бојаларла ишләнмиш бәди илә үмумиләшдирилмиш руһани типидир. Шакирдләр дедикләрини әсасландырмаг үчүн Шејх

Нәсруллаһ илә кефли Искәндәрин илк көрүш вә гәбристанлыг сәһнәсиндәки мұсаһибәни мисал кәтирирләр.

М. — Искәндәр нечә бир сурәтдир?

Ш. — Искәндәр мүсбәт сурәтдир, әсас гәһрәмандыр, 22 жашындадыр. 12 жаша гәдәр вәтәндә, 10 ил дә харичдә тәһсил алмышдыр. О, кәскин ифшаедичи характерә маликдир. Динсиз, атеист олмасы, диндарлара, мөвһуматчылара вә фырылдагчы руһаниләрә гаршы барышмазлыгы, гадын әсарәти вә чадра әләһинә чыхмасы, дини тәрбијәни, көһнә мәктәби тәнгид етмәси, тачир, мүлкәдар, бәј вә руһани әхлагыны ифша етмәси Искәндәрин башлыча мүсбәт чәһәтләридир. Лакин Искәндәрин зәиф чәһәтләри дә вардыр. О, чәтинликләрлә мүбаризә апара билмир, мүһити дәјишдирмәк барәдә дүшүнмүр, тәкдир, һәјатын инкишаф гануналарыны билмир...

М. — Искәндәр һаггында јанлыш тәсәввүр ојанмасын дәјә дејирәм ки, онун «кефлијини» дүзкүн баша дүшмәк лазымдыр. Јазычы ондан бир васитә кими истифадә едир. Искәндәр һәмишә кефли олдуғу үчүн онун һәр сөзүнә әһәмијјәт вермирләр... Јазычы М. Ибраһимов кәстәрмишдир ки, «Искәндәр бүтүн бу өлүләр аләминин дахили јаланыны, пуч вә мә'насызлыгыны көрән тәмиз гәлбли, чох намуслу, әхлаглы бир адамдыр».

Искәндәр өз күчсүзлүјүнү, көмәксизлијини баша дүшүб, һәмвәтәнләринин «һәдсиз вәһшиликләри» үзүндән ичир. Мән синифдә Рәсул Рзанын «Кефли Искәндәр» ше'рини охујурам:

Кими дәрдиндән ичир,

Кими кефиндән.

Кими тәзә палтардан горхур,

Кими кәфәндән.

Искәндәри сорушурсунуз мәндән?

Искәндәр ичәрди.

Ләгәби дә кефли Искәндәрди.

Кечә-күндүз дүшүндүрүрдү ону
дири өлүләрин дәрди.

Јохса, о да, бир почт мә'муру олар,

Нә дәрдләнәр, нә ичәрди

Өмрү өлүләр ичиндә

Сакит, сәссиз кечәрди

Гынамајын Искәндәри!

Јаман олур анламаг дәрди.

(Р. Рза, «Пәнчәрәмә дүшән ишыг», 1962, сәһ. 43).

Ше'ри охујуб гуртардыгдан сонра Искәндәр образынын мә'нави сифәтләрини шакирдләрин фәал иштиракы илә ајдынлашдырыр, ашағыдакы чәһәтләр үзәриндә дајанырам:

Искәндәр һәссасдыр, кәскин мұһакимәли вә һазырчавабдыр, чәсарәтлидир, көзүачыгдыр, сөзү үзә вурандыр, һәгигәти севир, мәғрурдур, вүгарлыдыр. Сөзүнүн јерини билир, өз дөврүнүн ичтимай фикриндән ирәли кедир. Ислам дининин, онун төрәтдикләри фәлакәтләрә гаршы чәсарәтлә чыхыр, горхмаз вә мәрддир; һаггы, әдаләти, әсил инсанлыгы, башгасынын сәадәт вә хошбәхтлијини мұдафиә едир; фырылдагчы, түфејли, мүфтәхор адамларын ијрәнч сымасыны ифша едир, халгы, онун тәләјини дүшүнүр вә гадын һүгүгуна тәрәфдар чыхыр. Ата-бабаларын, ахундларын, дини китабларын, пуч ән'әнәләрин әксинә олараг Искәндәр һәјата ајыг бахмагдан, ачыг мұһакимә јүрүтмәкдән горхмур. О, нәинки шејхин фырылдагларыны ачыр, һәм дә бүтүн феодал дүнјасынын чиркин мәнзәрәләрини дүз көрүр вә кәстәрмәк истәјир.

Гәбристанлыг мәчлисиндә мұәллиф чох классик бир сәһнә јаратмышдыр. Бу сәһнә дүнја әдәбијјатында мисли көрүнмәмиш өз-өзүнү ифша сәһнәсидир. Күтләшмиш өлү чанларын өзләри бир-бирләрини ифша едирләр. Кимиси гардашыны сијаһыја салдырмыр, чунки гардашынын арвадыны алмыш, варыны-јохуну мәнимсәмиш, ушагларыны нахыра көндәрмишдир. Кимиси өз арвадыны дирилтмәк истәмир... Үмумијјәтлә мә'лум олур ки, өлүләрин дирилмәси, өлү чанларын күт һәјатыны алтүст едә биләр. Өлүләрин дирилмәси үчүн намусундан кечәнләр инди онларын дирилмәсини истәмирләр...

Искәндәр өз-өзүнү ифша сәһнәсинин сонуну одлу бир дил илә белә јекунлашдырыр:

«Өлүләр! Кәлин бу кефли Искәндәрин сөзүнү ешидин вә нечә ки, јатыбсыныз елә дә јатын!.. Аллах сизә рәһмәт еләсин...».

Сәһнә гуртарыр, әсил өлүләрин ким олдуғу мә'лум олур. Шејх кечә икән гачмыш, 3 гыз евдә галмышдыр. Искәндәр гызлары өз аталарына верир, сонра араг шүшәсини башына чәкир вә бош шүшәни јерә вурур. Санки бунунла Искәндәр гәсдән үзүндәки масканы көтүрүр.

Һ. Чавид бир сатирасында өз диләјинә гәбирдән көмәк диләјән белә ата-аналары тәнгид едәрәк демишдир:

«Дәрдә бах, милләтә бах, илләтә бах,
Өлүләрдән өлүләр фејз алачаг».

III. «Өлүлөр» эсеринин гурулушу, дили вэ жанры

Мэн комедијанын гурулушу, дили һаггында данышаркән көстәрирәм ки, «Өлүлөр» комедијасы мараглы вэ чөлбедичидир. Сахта мәктубун кәлмәси эсерин бәдин мүгәддимәсини, Искәндәрин өлүләрә мәсләһәти эсерин ән жүксәк зиддијәт нөгтәси (кулминасијасыны), Искәндәрин сон монологу эсерин финалыны, јахуд епилогуну тәшкил едир. Телеграмын кәлмәси илә һадисәләрин дүјүнү ачылыр.

Эсерин дили тәсирли, мәналы вэ садәдир. Јазычы сөздән гәнаәтлә истифадә етмиш, аз сөzlә дәрин фикир ифадә етмәјә чалышмышдыр. Эсәрдә дәрин мәналы реплика вэ диалоглар вардыр. Мәсәлән: гуллуғчу Зејнәбин «...ханым бирчә буну сәндән сорушурам ки, көрәсән о киши касыблары да дирилдир?», Шејх Әһмәдин «Шејхәна, әрәбчә де» репликасы, гызы Саранын һәсрәтиндән ағлајан Кәблә Фатманын һалына јанан Искәндәрин «јазыг ана!» демәси вэ сүкутдан сонра пәрдәнин емәси вэ б. буна мисал көстәрилә биләр.

М. — Шејх Әһмәдин «Шејхәна, әрәбчә де» репликасы фырылдагчыларын ич үзүнү ачыр. Она көрә ки, сејидләр, дәрвишләр, «Исфәһан лотулары» әрәб, фарс дилиндә чәфәнкијат данышыр, авам чамааты алдадырлар. Мән «Данабаш кәндинин әһваләтлары» повестиндән «бир јүнкүлвари мүгәддимә»ни (Садыгла ахундун мүсаһибәсини) охујур вэ көстәрирәм ки, мүәллифин эсәрләриндә белә диалоглар, ифадәләр чохдур. Белә диалог вэ ифадәләр бәзән бөјүк бир бәдиин сәһнәнин верә билмәдији мәтләби ифадә едир.

«Өлүлөр» комедијасы жанр етибары илә комедијадыр. һәм дә сатирик комедијадыр. Бурада фачиәли сәһнәләр дә вардыр. Феодал дүнјасынын доғурдуғу бу фачиәнин күтләви гурбанларыны «Өлүлөр»ин симасында, онун даһа дәһшәтли тәчәссүмүнү исә Искәндәрин, Назлы вэ Чәлалын, Зејнәб вэ Кәрбәләји Фатманын симасында көрүрүк. Узун илләр јад өлкәләрдә тәһсил алан, бөјүк арзу вэ әмәлләрлә вәтәнә гајыдан, азад һәјат вэ көзәл кәләчәк үчүн чырпынан, лакин өз әмәлләрини һәјата кечирә билмәјән, «кефли», «дәли» адландырыб адам јеринә гојулмајан, атасы вә анасы тәрәфиндән белә рәдд едилән Искәндәрин һәјаты дәрин тәәсүф доғуран фачиәдир. Назлынын гәмли тәлеји фачиәдир... Бүтүн булар ичтиман фачиә, һәјат фачиәси олса да «Өлүлөр» жанр етибары илә комедијадыр.

Мәрһум профессор Әли Султанлы көстәрмишдир ки, «Өлүләр» мәзнәкәдир. һәм дә кечмиш һәјатымызын гамусу ола биләчәк «илаһи мәзнәкә»дир.

Мән, Н. В. Гоголун «Мүфәттиш»и илә Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүлөр»и арасындакы бәнзәјиши—сүжет бәнзәјишини, мәктуб вә телеграмын кәлмәси бәнзәјишини көстәрдим. Она көрә дә Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк демократ» эсериндә Шејх Нәсруллаһы «Әммамәли Хлестаков» адландырдыгыны сөјләдим. «Өлүлөр» комедијасынын бөјүклүјүнү көстәрмәк мәгсәди илә ону В. Шекспири «Һамлет» фачиәси илә мүгајисә етдим вэ көстәрдим ки. һәр ики эсерин гәһрәманлары арасында мүәјјән охшарлыг, бәнзәјиш вардыр. Шекспири һамлети өзүнү дәлилијә вуруб өз фикирләрини сөјләдији кими, (атасынын гатили кимләр олдуғуну мүәјјәнләшдирдији кими); Искәндәр дә сәрхошлуғ пәрдәси алтында кизләниб кәскин сөzlәри илә, фырылдагчы шејхә мүгавимәт көстәрир, ону ваһимәјә салыр, әсил өлүләрин ким олдуғуну сүбут едир, мүәјјәнләшдирир.

IV. «Өлүлөр» комедијасында Чәлил Мәммәдгулузадә күлүшүнүн хүсусијәтләри

Чәлил Мәммәдгулузадә «Өлүлөр» комедијасы илә охучуну, тамашачыны күлдүрүр, гәзәбләндирир, һәм дә ағладыр вэ кәдәрләндирир. Бу күлүшүн архасында ачы кәдәр, көз јашлары дајаныр. Мүәллиф эсәрдә һәр сурәтә ејни тәрздә јанашмыр. Биринә (мәсәлән, гуллуғчу Зејнәбә, Назлыја вэ б.) јумшаг јуморла күлүрсә, дикәрини (мәсәлән, Шејх Нәсруллаһы, һачы һәсәни вэ б.) өлдүрүчү сатира атәшинә тутур, рүсвај едир.

«Өлүлөр» эсериндә драматургүн сатирасы ән жүксәк мәрһәләјә галхмышдыр. Онун өлүләр ады илә тәсвир етдији адамлар—савадсызлыгдан, садәдилликдән вә наданлыгдан башга шәрәфләрини, ағылларыны сатырлар. Хурафат, мөвһумат инсанын ағлы илә бәрәбәр шәрәф һиссини дә күгләшдирир.

«Өлүлөр» комедијасы дүшмәнә гаршы һүчум характери дашыјыр, онда сатира вэ күлүш васитәләри јени, кәскин вэ даһа тәсирлидир.

Јазычы бүтүн чанлы өлүләри, ичтиман чатышмазлыглары, ејибләри амансызчасына тәнгид вэ рүсвај етмәк мәгсәди илә санки онлары бир јерә топлајыр вә һамысына бирдән күлүр. «Исфәһан лотусу» онун үчүн бир васитә олур, кефли

Искэндәрин дили илә һәмнин ежибләри, һөгсанлары (сәһнәјә чыхарыб) амансыз сатира атәшинә тутур: «...сизин адынызы нә гојаг?»

Мән дағлары, дашлары, гушлары, ајлары вә улдузлары вә дүнја аләмләри бура шаһид чәкәрәм вә с..... сорушарам ки, бу чамаата нә ад гојмаг олар? О вәдә һамысы бир сәслә чаваб верәр: «Өлүләр!»... Биздән сонра кәләнләр илләр узуну сизи јада салыб һа дејәчәкләр: «Өлүләр... Өлүләр!».

V. «Өлүләр» комедијасынын ислам динини ифша етмәсиндә ролу вә тәрбијәви әһәмијјәти

Әдәбијјат тарихимиздә «Өлүләр» һағлы олараг дини мөвһумата вурулан ән бөјүк мәһәви бир зәрбә кими гијмәтләндирилир. Бу әсәр тәкчә Вәтәнимиздә дејил, дини мөвһуматын һөкм сүрдүјү бүтүн мүсәлман Шәргиндә бөјүк шөһрәт газанмышдыр.

Әдиб «Өлүләр» комедијасыны феодад әхлагы, дин вә мөвһумат әлејһинә јазылмышдыр. «Өлүләр» комедијасы адамларымызын атеист тәрбијәсиндә чох әһәмијјәтли әсәрди. Бу әсәрин кәнчләрин атеизм руһунда тәрбијә олунмасында даһа бөјүк әһәмијјәти вардыр. Әсәрин тәдриси буну даһа ајдын көстәрди. Бәзи диндар аиләләрин тәсири илә ушағларын зәһниндә әмәлә кәлмиш тәрәддүдләр арадан галдырылды.

«Өлүләр» әсәри тәһлил едилиб гуртардыгдан сонра синифдә (вә евдә) инша јазы апардым. Шакирдләр ашағыдакы мөвзуларда инша јаздылар:

1. «Өлүләр» комедијасында Шејх Нәсруллаһ сурәти.
2. «Өлүләр» комедијасында Искәндәр сурәти.
3. Шејх Нәсруллаһ вә Искәндәр сурәтләринин мүгајисәли сәчијјәси.
4. «Өлүләр» комедијасында дини мөвһуматын тәнгиди.
5. «Өлүләр»ин әдәбијјатымыз тарихиндә әһәмијјәти.
6. Мәним динә мүнәсибәтим...

Тәһлил вә инша заманы әсәрдә тәсвир олунан һадисәләри мүасир дөврлә әлағәләндириб мүгајисә етмәји дә лазым билдик. Шакирдләр инша јазыларында динин пучлуғуну әсәслә дәлилләрлә сүбүт едир вә мүшаһидә етдикләри дини галығлары ифша едирдиләр. Онлар өз данышығларында адәт етдикләри, динә вә дини мүгәддәсләрә анд ичмәји арадан галдырдылар.

Шакирдләрә охумағ үчүн мәсләһәт көрүлмүш әсәрләр охунуб консепктләшдирилмиш, «Өлүләр» комедијасы һағгында дејилмиш фикирләр вә верилмиш гијмәт барәсиндә ашағыдакы ситатлары көчүрмүшдүләр:

Нәчәф бәј Вәзиров «Өлүләр» комедијасы һағгындакы мәгаләсиндә 1916-чы илдә јазмышды: «...Чаһил шејхләрин тәәсүб вә шарлатанлығы һеч бир заман бу әсәрдә олдуғу кими гамчыланмамышдыр».

Н. Нәриманов «Өлүләр»ин ингилаби идејасыны тәгдир едәрәк «...Бу драм мүсәлманларын һәјатында бөјүк рол ојнајачағ, пасланмыш бејинләри пасдан тәмизләјиб өлмүш руһлар чан верәчәкдир» демишдир.

Ү. һачыбәјов «Өлүләр»ин «Молла Нәсрәддин» кими «балтаны дибиндән вуран» бир әсәр олдуғуну гејд етмишдир.

Халғымыз «Өлүләр» әсәрини севмиш, дәнә-дәнә охумушдур, она һәвәслә бахмышдыр. Искәндәрин вә шејхин бир чох сөзләри дилләрдә зәрби-мәсәл олмушдур («Дедиләр оху алим ол! Дејән олмады оху адам ол!»; «Нечә чүчәплов!», «Шејхәна! Эрәбчә даныш...»; «О ки, галды мәнкуһатын мүәззәм фајдаларына, бурада мәтләб тулдур...»; «Бачылардан көзүмә дәјмир» вә и. а.).

«Өлүләр» комедијасы һәлә ингилабдан әввәл нәинки Бақыда, Нахчыванда, Дашкәнддә, Бухарада, Сәмәргәнддә, Оренбургда, Қазанда, һәштәрханда, Јереванда, һәм дә Иранда мәһарәтлә ојнанылмышдыр.

1917-чи илдә икинчи дәфә Нахчыванда «Өлүләр» тамашаја гојулур. Ики күн сонра Шејх Нәсруллаһ ролуну ојнајан шаир Әлигулу Гәмкүсар руһаниләрин фитвасы илә 3 нәфәр диндар, чаһил адам тәрәфиндән мөһкәм дөјүлдүкдән сонра евләринин габағындан кечән чаја атылар.

Әдибин башына да Иранда вә Шушада белә һадисәләр кәлмиши. Руһаниләр һәр јердә Чәлил Мәммәдгулузадәни «кафир» адландырыр, она ләһнәтләр јағдырырдылар. Чәлил Мәммәдгулузадә исә күлә-күлә дејирди:

«Өлүләр» әсәри мејдана чыхдыгдан сонра онлар белә етмәкдә һағлыдырлар. Чүнки мән бу әсәрдә руһаниләрин атасыны јандырышам».

Әдәбијјат хәзинәмизин гијмәтли инчиләриндән бири олан «Өлүләр» мүхтәлиф дилләрдә, мүхтәлиф сәһнәләрдә тамашаја гојулмуш вә заманын сынағларындан зәфәрлә чыхмышдыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә дини иртичаја, фанатизм, деспотизм вә мүстәмләкәчилик зүлмүнә гаршы демократик идеја-

лар угрунда апардыгы мубаризэ бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Мән әсәрин композициясы вә дили үзәриндә ишләркән орада ишләнмиш бә'зи сөз вә дини терминләрин изаһ едилмәсини дә лазым билдим. Мәсәлән:

Рич'әт — Гајытмаг, дирилиб кәлмәк. Гејб олмуш имадын гајытмасы. Рәвајәтә көрә ахырынчы имам Мәһәммәд Мейди IX әсрин ахырларында һеч бир изи билимәдән јох олмушдур. Ентимала көрә о, Бағдад хәлифәсинин акенти тәрәфиндән өлдүрүлмүшдүр. Шиә руһаниләри дејирләр ки, бу имам демәмиш пахыл һеч касин әли чатмајан бир јердә, аллаһ тәрәфиндән кизләдилмишдир.

Гайдә — Шиәләрин ахырынчы имады Мейдинин гејб олуб јоха чыхмасы.

Имам — Ибадәт јерләриндә намаз гыланлара башчылыг едән руһани; дини мәсәләләрдә мүсәлманлара башчылыг едән шәхс. «Имам» сөзү әрәбчә «өндә дуран», «габагда кедән» демәкдир. Әввәлләр үмуми намаза рәһбәрлик едән вә намаз гыланларын гаршысында дуран адама бу ад верилридисә, сонралар руһани рәһбәри, илк мүсәлман ичмасынын башчысы ки ми хәлифәни, һабелә нүфузлу вә јүксәк вәзифәли мүсәлман диндарларыны вә һүгүшүнәсләрыны, бөјүк, јахуд мәшһур мәсчид башчыларыны, али вә баш моллалары да имам адландырырдылар.

Кафир — Мүсәлман олмајан адам; динсиз. «Гур'ан» вә онун әсасында јарадылан мүсәлман ганунлары бүтүн дүнја халгларынын чоғрафија вә этнографиясыны ики һиссәјә бөлән садә вә асан бир формул илә ифадә едирләр: мүсәлманлар вә мүсәлман олмајанлар. Мүсәлман олмајанлар «кафирдирләр», «дүшмәндирләр», ислам дини, мүсәлман олмајан милләтләри мөл'ун һесаб едир вә мүсәлманларла мүсәлман олмајанлар арасында даими әдавәт јарадыр» (К. Маркс, Әсәрләри, X чилд, сәһ. 6).

Мүфти — Шәриәт мәсәләләриндә өз рә'јини билдирән (фитва верән) јүксәк вәзифәли руһани.

Сурә — «Гур'ан»ын бөлүндүјү 114 фәслин һәр биринә верилән ад.

Хүмс — Фајдалы газынтылардан вә хәзинәләрдән 1/5 һиссәтиндә алынған верки.

Шәриәт — Мүсәлманларын дини ганунлары, ислам динин-

дә ганунлар мәчәлләси демәкдир. Һарам вә һалал олан шәј-ләр шәриәт илә тә'јин едилир.

«Һичаби дә даныр» ифадәси — Чадра өртмәјин әлејһинә кедир демәкдир. Ислам дини «Һичаб» әјәси илә гадынларын ичтимаи вә мәдәни һәјәтдан тамамилә тәчрид олунуб дөрд дивар ичәрисиндә сахланмасыны һәм әхлаги, һәм дә һүгуги чәһәтдән әсасландырага тәбии бир һал кими гәләмә вермәјә чалышырды.

Шәјх, һачы, сигә, пир, очаг, мир, сејид вә и. а. вә б. дини терминләри дә бу шәкилдә изаһ етдим.

«Өлүләр» әсәриндән өјрәнилән сәһнәләр мәктәбдә тамашаја гојулду. Бу ишдә шакирдләрә Исмајыл Дағыстанлы јолдаш да көмәклик кестәрди. Һәр шакирд санки дин әлејһинә мубаризә анаран бир атеист тәшвиғатчыја чеврилди. Демәк мүәллим өз мәгсәдинә наил олмуш, шакирдләри атеист руһунда тәрбијәләндирмәкдә өз вәзифәсини лазымынча јеринә јетирмишдир. «Өлүләр» әсәринин бу шәкилдә өјрәнилмәси, тәһлил едилмәси өз мүсбәт нәтичәсини верди.

«Өлүләр» комедијасыны кечәркән шакирдләрә мәктәб китабханасында олан ашағыдакы китабчалардан истифадә етмәји вә охумағы мәсләһәт көрдүм:

1. **Мир Чәләл** — Чәлил Мәммәдгулузадәнин әсәрләриндә дин вә мөвһумата гаршы мубаризә мәсәләси, «Елми-атеизм мәсәләләри», Бақы, 1961, сәһ. 111—125.
2. **Гулам Мәммәдли** — Классик Азәрбајчан әдәбијјатында атеизм мотивләри, Бақы, 1958, II серија, № 3.
3. **Ф. Ф. Рамазанов** — Чәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығында әхлаг мәсәләләри. Бақы, 1961, I серија, № 15.
4. **Һүсејн Исрафилов** — «Өлүләр» пјесинин жанр һүсусијәтләри, Азәрбајчан әдәбијјаты мәсәләләри. Бақы, 1964, сәһ. 158—174.
5. **М. А. Асланов**. — Драматик әсәрләрин тәдриси методикасы. Бақы, 1964.
6. **Әли Султанлы** — Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафы тарихиндән. Бақы, 1964, сәһ. 208—240.
7. **М. Ибраһимов** — «Бөјүк демократ».
8. **«Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»** — II чилд, сәһ. 561 — 613. Бақы, 1960.
9. **С. Һүсејнов** — «XIX әсрин габагчылыг Азәрбајчан јазычылары дини мөвһумат вә фанатизм әлејһинә мубаризәдә». Бақы, 1955.

Сабирә АБДУЛЛАЈЕВА,
Кировабаддағы 1 нөмрәли орта
мәктәбин әдәбијат мұәллими.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРДӘ АТЕИСТ-МАТЕРИАЛИСТ ДҮНЈАКӨРҮШҮ ЈАРАДЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Инсанлары мә'нәви вә физики чәһәтчә шикәст едән мүртәчә ислам дини вә онун тәригәт вә еһкамларынын ифшасы Азәрбајчан јазычыларынын әсәрләриндә мүнһүм јер тутур.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, дин әләјһинә мубаризә үчүн мұәллимин әлиндә бәдии әдәбијат кими кәскин бир силаһ вардыр.

Мән бу мәгсәдлә дәрә илинин әввәлиндән програмла таныш олур, дин әләјһинә тәрбијә мәгсәди илә истифадә едәчәјим мөвзулары мұәјјәнләшдирирәм. Хүсусән; дини бахышларын мүртәчә характерини ифша едәркән шакирдләрин билик вә јаш сәвијәсини нәзәрә алырам. Бу мәгсәдлә өзүм марксизм-ленинизм классикләринин дин һагғында мүддәаларыны мүкәммәл өјрәнирәм. Чүнки мөһкәм әгидәли атеист олмадан, дини мөфкурә тә'сирләриндән азад олан инсан тәрбијә етмәк мүмкүн дејилдир.

Дин әләјһинә тәрбијә мәгсәди илә мұәјјән етдијим мөвзулардан бириси дә М. Ф. Ахундовун јарадычылығыдыр. Өлмәз фәлсәфи әсәрләриндә бүтүн динләри пуч вә әфсанә һесаб едән, бәдии јарадычылығы илә мөвһумат вә чәһаләти кәскин сатира атәшинә тутан Ахундовун јарадычылығынын тәдриси шакирдләрдә материалист дүнјакөрүшү јарадылмасында мүнһүм әһәмијјәти вардыр. Мән Ахундовун драматуркијасындан данышаркән көстәрирәм ки, мұәллиф «Молла Ибраһим Хәлил» комедијасында феодал дүнјакөрүшүнүн мүнһүм кејфијјәти олан диндарлыға гаршы атәш ачмышдыр. Фырылдагчы Молла Ибраһим Хәлил авам халғы алдатмаг үчүн динин әлверишли вәситә олдуғуну баша дүшүр.

О, өз әтрафына Молла Нәмид, Шејх Саләһ вә дәрвиш Аббас кими ријакарлары топлајыр вә онларын көмәји илә фанатик «нухулу»лары даһа тез тора салыр.

Мұәллиф көстәрир ки, дин, мөвһумат инсанларын шүүруна һаким олдуғча молла ибраһим хәлилләр өз ишләрини көрәчәкләр.

Ахундовун «Мүсјо Жордан вә дәрвиш Мәстәли шаһ» комедијасыны кечәркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, дин вә мөвһумат халғын зейнини о гәдәр күтләшдирмишди ки, моллалар, дәрвишләр, чадукәрләр, чин, шејтан вә с. кәләк вә һоғгабазлыг јолу илә халғы сојуб талајырлар.

Мән комедијанын сон пәрдәсини синифдә охудар, шакирдләрин нәзәрини Мәстәли шаһын диалоғуна чәлб едирәм:

«Әлһәг, мән бу јүз бачағлыны алыб, чадунун әсәри үчүн 10 күн вахт алмышам. Бу он күн әрзиндә биз өзүмүзү Аразын о тајына сала биләрик, сонра гој бизи ахтарсынлар, көрәк һарадан тапачағлар. Бәлкә бу он күн әрзиндә елә бир һадисә олду ки, чаду һәјата кечди, белә шејләр азмы олур».

Көрүрсүнүзмү, будур Мәстәли шаһын чадусунун күчү: гызыллары алыб Аразын о тајына кечмәк.

Мөвзу илә әлағәдар олараг мән шакирдләрин чаду-дуа, мө'чүзә һагғында фикирләрини өјрәнир, онлары пуч етиғадларынын тә'сириндән гуртармаг үчүн елми фактлардан да истифадә етмәји унутмурам.

Ахундовун бәдии јарадычылығында мүнһүм јер тутан «Алданмыш кәвакиб» һекајәсиндә Шәрг деспотизми, зоракылыг, чәһаләт вә мөвһумат кәскин сатира атәшинә тутулмушдур.

Мән «Алданмыш кәвакиб» һекајәсини кечәркән дин вә мөвһуматын мүртәчә ролуну, руһаниләрин һаким синфә сәдагәтлә гуллуғ етдикләрини, елм вә маарифин гәддар дүшмәни олдуғларыны конкрет мисалларла изаһ едирәм вә чалышырам ки, шакирдләр динин пучлуғуна дахилән инансынлар.

«Алданмыш кәвакиб» һекајәсиндә мәнфи сурәтләрдән бири олан моллабашы сурәтини төһлил едәркән шакирдләрин фәал иштиракыны тә'мин етмәк мәгсәди илә ашағыдакы мұсаһибәни тәшкил едирәм:

1. Ахунд Сәмәд кимдир?
2. Онун характерик сифәтләрини конкрет мисалларла көстәрин.
3. Ахунд Сәмәдин сарајдакы хидмәтләри нәдән ибарәтдир?
4. Нә үчүн о, Јусиф Сәррачын өлүмә мөһкум едилмәсинә чалышыр?
5. Ахундовун моллабашы сурәтинә мұнасибәти.

Шакирдләрдән чаваб алдығдан сонра фикрими ашағыдакы шәкилдә јекунлашдырырам:

Ахундов халг үчүн мәнәви араг олан дини залым истисмарчыларын элиндә мүбаризә аләти һесаб етдији үчүн бүтүн һәјаты боју деспотизмә гаршы мүбаризәни, динә гаршы мүбаризәнин ајрылмаз һиссәси һесаб етмишдир.

Әсәрдә тәсвир едилән Ахунд Сәмәд халгы чәһаләтдә сахламаг үчүн элиндән кәләни әсиркәмәјән руһаниләрин типик нумәјәндәсидир.

Шаһ сарајынын нүфузлу сүтуну олан Ахунд Сәмәд һијләкәр, јалтаг вә мәнсәбпәрәстдир. Шаһ Аббас баш верәчәк фәләкәти дәф етмәк үчүн «Ағыллы адамлардан мәсләһәт истәдикдә моллабашы јалтагланараг өз «хидмәтләриндән» дәм вурур.

Динин нүфузлу бајрагы алтында кизләнмиш моллабашы халгы чәһаләтдә сахламаг үчүн элиндән кәләни әсиркәмир. О, халг арасына әдавәт тохуму сәпир, әһалисинин чоху сүнниләрдән ибарәт олан Ираны өз сәји нәтичәсиндә (һәдә-горху илә) «Шиәләр өлкәсинә» чевирмәси илә фәхр едир. Шаһ тахтда отурмаг үчүн адам ахтардыгда, моллабашы Јусиф Сәррачы нишан верәрәк дејир:

«Бу мөл'ун һәмишә өз башына топлананлара сөјләјир ки, куја мөһтәрәм руһаниләр авамлары алдадыр, хумс, имаммалы вермәк доғру дејилдир, куја кәндхудадан тутмуш падшаһадәк бүтүн мәнсәб саһибләри зүлмкар вә гулдурдурлар».

Көрүрсүнүзмү, намуслу вә хејирхаһ бир адам олан Јусиф Сәррачын моллабашы тәрәфиндән ханн вә чинајәткар бир адам кими гәләмә верилмәси тәсадүфи дејилдир.

Чүнки халгын һөрмәтини газанмыш Јусиф Сәррач дин вә мөвһуматын дүшмәнидир. О, халгын көзүнү ачыр. Елә буна көрә дә халгы чәһаләтдә сахламаг үчүн деспотизмин элиндә кәсәрли силаһа чеврилмиш моллабашылар һәмишә габагчыл адамларын гәними олмушлар.

Ахундов моллабашы симасында руһаниләрин ријакарлығыны кәстәрмәклә онларын маариф вә мәдәнијјәт дүшмәни олдуғларыны чәсарәтлә ифша етмишдир.

Мән «Кәмалүддөвлә мәктубләры»ны кечәркән шакирдләрә кәстәрирәм ки, Ахундов бу әсәрдә алов сачан гәләми илә Шәргдә ислам дининин әсасларына мисли көрүнмәмиш зәрбә вурмушдур. Инсанларын чисмани вә мәнәви азадлығынын атәшин мүдафиәчиси олан Ахундов Шәрг халғларынын керн галмасынын вә бәдбәхтлијинин әсил бәласыны дин вә деспотизмдә көрәрәк үрәк јанғысы илә јазырды:

«Деспотун зүлмүнүн тә'сири, үләма фанатизминин зору сәнин зәиф натаванлығына баис олубдур».

Мүбариз атеист чох јахшы билирди ки, дин тарих боју һаким синифләрин мәнәфејинә хидмәт етмиш, бүтүн халғларын һәјатында мүртәчә рол ојнамышдыр.

Мән, Ахундовдан кайнатын јаранмасы, аллаһын варлығы, динин елмә, сағлам дүшүнчәјә зидд олмасы һаггында дәлилләр кәтирмәклә шакирдләрдә атеист-материалист дүнјакөрүшү јаранмасына чалышырам.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, ислам өлкәләриндә динин нүфузуну гырмаг мөгсәдини күдән Ахундов «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда Гур'аны материалист нөгтеји-нәзәрдән изаһ едир, ислам дининин мүгәддәс китабы олан Гур'анын ајры-ајры әјәләринин тәһлийини верәрәк бунлар арасында кизләнән әсил мөгсәди—инсанлары чәһаләтдә, кәләликдә сахламаг, зүлмә, истисмара, бәрабәрсизлијә бәрәәт газандырмаг мөгсәдини инандырычы јолла ифша едирди.

Мән шакирдләрин нәзәрини Ахунд Молла Садыгын чәһәннәм, чәннәт һаггындакы вәзинә чәлб едирәм:

«Бу дүнја фанидир, әсил дүнја о бири дүнјадыр, чәннәт-дәдир. Бу фани дүнјада һәр шејә дөзмәк лазымдыр, чүнки о бири дүнјада әвәзи өдәниләчәкдир». Кәмалүддөвләнин дили илә мүәллиф кәстәрир ки, чәннәт вә чәһәннәм әфсанәләри зәһмәткешләри дам горху алтында сахламаг үчүндүр. Әкәр чәһәннәм әһвалаты доғрудурса, рәһмли вә әдаләтли аллаһ, чәлладдан вә һәр чүр залымдан бәтәрдир».

Беләликлә, Ахундов чәһәннәм әзабы «аллаһ хофи», «фани дүнја» кими чәфәнк әфсанәләрин јалныз мәзлумлары итаәтдә сахламаг нијјәти олдуғуну, зәһмәткешләри азад вә хошбәхт һәјат уғрунда мүбаризәдән чәкиндиридијини кәстәрирди.

Достлуг вә гардашлыг идејаларынын чарчысы олан Ахундов ислам дининин мүхтәлиф е'тигада мәнсуб олан халғлар арасында дүшмәнчилик јајан, мүсәлманлары башга милләтләрә гаршы гојан иртичачы маһијјәтини ифша етдијини кәстәрәрәк, гејд едирәм ки, бөјүк рус ингилабчы-демократларынын инсанпәрвәрлик гәјәләриндән илһам алан јазычы динләриндән, милләтләриндән асылы олмајараг рус, күрчү, ермәни, түрк, һинд вә с. милләтләрин алим вә јазычылары илә дост олмуш, милләтләри бир-бири илә јахынлашмаға, елм вә мәдәнијјәт саһәсиндә әлдә етдикләри наилијјәтләри бир-бириндән өјрән-мәјә чағырмышдыр.

«Кәмалүддөвлә мәктублары»ндан данышаркән көстәрирәм ки, әсрләрдән бәри ислам дини вә әхлагы гадына мәнфи мүнәсибәт бәсләмиш, онлары әгли нагис кими гәләмә вермәклә гадынын шәхсијјәт вә ләјагәтини даим алчалтмышдыр. Мүәллиф Кәмалүддөвләнин дили илә ислам дининин вә онун мүгәддәс китабларынын чохарвалдылыг кими мәнәви чиркинлији мүдафиә етдијини ифша едәрәк, Шәргдә биринчи оларәг гадыны әсарәтдә сахламаға һагг газандыран шәриәт ганунларына е'тираз сәсини учалдарәг јазырды:

«Шәриәтин нә һаггы вар ки, гадын тајфасыны һичаб ајәси вәситәсилә даим һәбсә атыб, өмрү бојунча бәдбәхт едир вә јашамаг нә мәтләриндән мәнрум едир».

Ахундов һаггы оларәг көстәрир ки, гадын зүлм вә чәһаләт зәнчириндән хилас едилмәли, ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә сәрбәст сурәтдә иштирак етмәлидир.

Јалныз бизим өлкәмиздә Бөјүк Октјабр социалист ингилабы нәтичәсиндә гадын әсарәтинә сон гојулмушдур. Доғма Коммунист Партијаһыз зәһмәткеш гадыны социализм чәмијјәтинин фәал иштиракчысы етмишдир.

Ахундов мәктубларында исламын тәригәт, мәһәб вә дини ајинләрини тәнгид етдији кими, мәнәһрәмлијин мәншә е'тибары илә әрәб феодалларынын һакимијјәт уғрунда апардыгы мүбаризәдән ирәли кәлдијини көстәрирди:

«Бу бичарә халг бир мәртәбәдә надандыр ки, күчәләрдә башына-дөшүнә дөјә-дөјә кәзир, шахсәј-вахсәј наләсини әршә бүләнд едир, сорушурсан ки, нә вар, ахы нә хәбәрдир. Чәваб верир ки, мин ики јүз ил бундан әввәл беш-он әрәби беш-он әрәб Куфә сәһрасында гырыбдыр».

Ахундов баш јармаг, зәнчир вурмаг кими дини адәтләрин руһаниләрин фитвасы илә мејдана чыхдыгыны вә онларын истисмарчылар үчүн кәлир мәнбәјинә чеврилдијини елми дәлилләрлә исбат едирди.

Шакирдләрин атеизм руһунда тәрбијә едилмәсиндә мүһүм әһәмијјәти олан вә динә гаршы мәфкурә силаһы кими истифадә етдијим мөвзулардан бири дә Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығыдыр.

Мән, Ч. Мәммәдгулузадәнин јарадычылығыны кечәркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, о, бүтүн мәнәли һәјатыны Азәрбајҗан халгыны сијәси, мәнәви чәһәтдән азадлыға чыхармаг, дини мөвһумат вә чәһаләт зәнчириндән хилас етмәк кими нәчиб бир мәгсәдә сәрф етмишдир.

Һәмин мөвзу илә әлағәдар оларәг XX әсрин әввәлләриндә динә гаршы мүбаризәнин даһа кениш мејдан алмасы үзәриндә дајанараг, динин ингилаб чәбһәси үчүн зәрәрли олдуғуну шакирдләрә изаһ едәрәк көстәрирәм ки, Асија халгларыны гәфләт јухусундан ојадан 1905-чи ил ингилабынын кенишләндији, пролетариатын азадлыг уғрунда мүбаризә апардыгы бир дөврдә динә, мөвһумата гаршы мүбаризә хүсуси бир әһәмијјәт кәсб едирди. Чүнки һаким вә мәнкумларә бөлүнмүш чәмијјәтдә дин варлыларын мөвгејини аллаһ адындан мөһкәмләндирир, һәр чүр әдаләтсизлијә һагг газандырырды. Руһаниләр ингилаби мүбаризәни «үзә ағ олмаг», «аллаһа гаршы чыхмаг» кими гәләмә верәрәк мәнәфеләри мүхтәлиф олан синифләри барышдырмаға чәһд едирдиләр. Белә бир дөврдә динә, мөвһумата, чәһаләтә гаршы мүбаризә демократ јазычымызын әдәби вә журналист фәалијјәтинин әсасыны тәшкил едирди.

Шакирдләрә көстәрирәм ки, о, феодализмин нүфузлу дајағы олан руһаниләри ишығын гаршысыны кәсән јарасаја бәнзәдәрәк јазырды:

«Башы әммамәли һәшәрәти нејләјәк. Бәс онлар нә вахтадәк чәннәт вә абикөвсәр вә дәси илә бәдбәхт ислам чамаатынын ганыны сорачаглар. Бәс нә вахтадәк авам чамааты мәсчид мөвизәсинә мәшғул едә-едә елм вә маарифдән, саваддан узаглашдырачаглар».

Ч. Мәммәдгулузадәнин мәгаләләриндән кәтирдијим мисалларла шакирдләрә анладырам ки, ислам дини оруч, намаз, имам тә'зијәси, гурбан бајрамы, «мүгәддәс» јерләрә зијарәт кими инсан варлығыны алчалдан адәт-ән'әнәләрлә мүбаризә јазычынын башлыча тәнгид һәдәфи олмушдур.

Ч. Мәммәдгулузадәнин нәсриндән данышаркән көстәрирәм ки, әдиб һекајәләриндә инсанлары јарадычы әмәкдән, сағлам дүшүнчәдән мәнрум едән динин чәмијјәтин һәјатында төрәтдији рәзаләтләри мәнәһрәтлә ачыб көстәрмишдир.

«Данабаш кәндиинин әһвалатлары» повестини тәһлил едәркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, Мәммәдһәсән әми динин чүрүк е'тигадларынын бәдбәхт етдији милјонлардан биридир. Көзүнү ачдыгы күндән чәмијјәтдәки зүлм вә һагсызлыға «гәзавү гәдәрин» һөкмү кими бахыр. Зүлмә е'тираз етмәк һаггында дүшүнүр.

Әсәрдән кәтирдијим мисалларла шакирдләрә көстәрирәм ки, халгын истисмар едилмәсиндә дин хадимләри илә дөвләт

мә'мурлары ваһид чәбһә тәшкил едирләр. Белә ки, шәһәр газысы рүшвәт алыб Зејнәбин кәбинини кәсир. Данабаш кәндинин молласы Зејнәби разылыг вермәјә тәһрик едирсә, началник дә бу ишдә Худаярбәјә жардым едир.

Көрүрсүнүзмү, мәммәдһәсэн әмиләрин, зејнабләрин һүгүг вә намусуну тапдалајан худајарбәјләр газы вә моллалара архаланыр.

Мән, Ч. Мәммәдгулузадәнин ислам дини вә фанатизм әлејһинә јазылмыш «Өлүләр» әсәрини кечәркән фырылдагчы руһаниларин типик нүмајәндәси олан Шејх Нәсруллаһын мәһарәтлә дини гулдурчулуг силаһына чевирдијини шакирдләрә изаһ едәрәк кәстәрирәм ки, Шејх Нәсруллаһ ислам, шәриәт, Гур'ан бајрағыны әлиһә алараг динин кор етдији һачы вә мәшәдиләрин башына олмазын мүсибәтләри ачыр. Дин Шејх Нәсруллаһ кими фырылдагчылар үчүн сәрфәли иди. Чүнки онлар авам чамааты «аллаһын гәзәби», «чәһәннәм дәһшәтләри» илә горхудар. Чиркин әмәлләрини өрт-басдыр едирләр.

Нәһајәт, мән шакирдләрин нәзәрини аллаһү-әкбәрләр мүһитинә гаршы чеврилмиш дәһшәтли бир иттиһамнамә кими сәсләнән Искәндәрин монологуна чәлб едирәм:

«Мәним адым кефли Искәндәрди; бәс сизин адынызы нә гојаг? Мән дағлары, дашлары, ајлары вә улдузлары вә дүнја-аләмләри бура шаһид чәкәрәм вә бу гызлары онлара нишан верәрәм вә сорушарам ки, бу чамаата нә ад гојмаг олар? О вә'дә һамы бир сәслә чаваб верәр: «Өлүләр!». Мән чәми милләтләри бураја јығыб тәвәгге едәрәм ки, Шејх Нәсруллаһын һәрәмханасына тамаша еләсинләр. О вә'дә бүтүн јер үзүнүн тајфалары сизи бирсәслә адландырарлар: «Өлүләр!».

Будур, һачы һәсәнләрин сәчдә етдији руһани атасынын әхлагы!».

Мән шакирдләрин атеист тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајан Сабирин «Сәбр ејлә», «Маһи-рәмазандыр», «Гурбан бајрамы», С. Әзимин «Кәпәјә еһсан», «Аллаһа рүшвәт», Н. Нәримановун «Пир», «Баһадыр вә Соһа» кими әсәрләрини кечәркән атеист тәблиғатдан истифадә едирәм.

Сабирин дин әлејһинә јазмыш сатираларынын лејтмотиви кими сәсләнән ашағыдакы парчаны шакирдләрә әзбәрләдирәм.

Алданмырам ки, доғрудур

әјинин, еј әму!

Кәссин мәни, һәгги исә динин,

еј әму!

Иманына гәсәмлә чапырсан

чәмаәти,

Гулдурчулуг түфәнкимдир

динин, еј әму!

Гејд етмәк лазымдыр ки, елми-атеизм тәрбијәсинин верил мәсини јалныз дәрә саатлары илә мәһдудлашдырмаг олмаз. Синифдә тәдрис олунмајан, лакин дини-мөвһуматы, чиркин әхлаг нормаларыны тәнгид едән гијмәтли әсәрләрин дә синиф-дәнхарич охунмасына нәзарәт етмәк лазымдыр.

Бу мәгсәдлә мән Ч. Мәммәдгулузадәнин «Ханын тәсбеһи», «Уста Зејнал», Ә. һагвердијевин «Шәбәһ», ««Пир», «Хортданын чәһәннәм мәктублары», А. Шаигин «Пирин кәрамәти», С. Гүсејнин «Хејир-бәрәкәт ајы», Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» кими әсәрләринин синифдәнхарич охунмасыны тәшкил едирәм.

Мән шакирдләрдә материалист дүнјакөрүшүнүн јарадылмасында инша јазылардан да истифадә едирәм. Мәсәлән:

«Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәриндә руһанилијин ифшасы».

«Мән динә нә үчүн нифрәт едирәм», «С. Әзимин сатираларында руһанилијин, чәһаләт вә фанатизмин тәнгиди» мөвзуларында инша јаздырырам.

Бүтүн бу мөвзуларын тәдрисини мүасир дөврүмүзлә әләгәләндирәрәк кәстәрирәм ки, кечмишин мурдар мирасы олан дини галыглар бә'зи адамларын шүүрунда јашајыр.

Һәлә дә садәләвһ адамлар дини ајинләри ичра едир, фырылдагчыларын дуаларындан шәфа вә мәрһәмәт көзләјирләр. Белә адамлар бә'зи кәнчләри дә өз тә'сири алтына салыр, коммунист тәрбијәсинә әнкәл төрәдирләр.

Шакирдләрә хатырладырам ки, һазырда кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә дини галыглар гаршы мүбаризә бүтүн ичтимаијјәтин, о чүмләдән комсомолчу кәнчләрин мүһүм вәзифәсидир.

Бүтүн бунлар кәстәрир ки, коммунизм зирвәсинин кәләчәк фәтеһләри олан кәнч нәслин идеја-сијаси тәрбијәсиндә әдәбијат фәннинин бөјүк имканлары вардыр. Мән бу имканлардан мәгсәдәүјүн шәкилдә истифадә етмәјә чалышырам.

БУ КИТАВЛАРЫ ОХУМАҒЫ МӘСЛӘБӘТ БИЛИРИК

«ӘРӘБ ВӘ ФАРС СӨЗЛӘРИ ЛҮГӘТИ»

Азәри охучулары, хусусилә дил-әдәбијјат мұәллимләри гиймәтли бир һәдијјә алмышлар. Бәлә ки, Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасының нәшријјаты «Әрәб вә фарс сөзләри лүгәти»ни нәшр едиб охучуларын истифадәсинә вермишдир. Бу лүгәтин нәшриндән әсас мәгсәд Азәрбајҗан әдәбијјаты классикләринин әсәрләри илә јахындан таныш олмағ, ону даһа дәриндән өјрәнмәк истәјән охучуларә, дил-әдәбијјат мұәллимләринә, хусусән кәнч нәслә көмәк етмәкдән ибарәтдир. Буна ујғун оларәг, лүгәтә јалғыз анлашылмасы чәтин олан, бу күн әдәби дилимиздә ишләдилмәјән вә аңағ классикләрин әсәрләриндә тасадүф едилән әрәб вә фарс сөзләри даһил едилмишдир.

Бу, һәмнин лүгәтин әсаслы сурәтдә ишләниб кенишләндирилән икинчи вариантыдыр.

Лүгәтин биринчи варианты М. Ф. Ахундовдан сонрақы дөвр шаир вә јазычыларының әсәрләри әсасында гурулмушду. Бу һал Азәрбајҗан классик әдәбијјатының даһа әввәлки дөврләрдә јашамыш Нәсимн, Қишвәри, Хәтәи, Фүзули кими нумәјәндәләринин әсәрләриндә тасадүф едилән вә мүәсир охучу үчүн анлашылмајән бир чох әрәб вә фарс сөзләри лүгәтә даһил едилмәмишди. Бу һал лүгәтдән истифадә сдәнләр үчүн хәсји чәтинлик јарадыр, нәтичәдә онларын һағлы наразылығларына сәбәб олурду. Лүгәтин һәмнин вариантында Нәсимидән М. Ф. Ахундова гәдәр олан дөвр арасындағы бошлуғ мүмкүн гәдәр долдурулмушду.

Лүгәтин сөзлүјүнүн әввәлкинә нисбәтән нә гәдәр зәнкиләшдијини тәсәввүр етмәк үчүн буну гејд етмәк кифәјәтдир ки, 1947-чи илдә мұзакирә тәригилә чап едилмиш «А» һәрфиндә 220 сөз олдуғу һалда, бу лүгәтин һәмнин һәрфиндә 320 сөз вардыр. Бундан әләвә, бир чох сөзләрин илк вариантда олмајән бә’зи мәналары да бу лүгәтдә верилмишдир.

Лүгәтдә кедән баш сөзләрин сајы 15.500-ә, ифадәләрин сајы исә 700-ә чатдырылмышдыр.

Әввәлкиндән фәрғли оларәг бу лүгәтдә сөзләрин әрәб әлифбасы илә јазылышы верилмишдир.

Мә’лум олдуғу кими, классик әдәбијјатын әсас һиссәси әрәб әлифбасында јазылмыш вә чап олунмушдур. Буну нәзәрә аларәг вә һәмнин әсәрләри әрәб әлифбасында охумағ истәјән охучуларә, әдәбијјат дәрси дәјән мұәллимләрә көмәк етмәк мәгсәди илә лүгәтин ахырында сөзлүјүн әрәб әлифбасы илә ачары верилмишдир.

«МҮӘЛЛИМИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ҺАҒГЫНДА»

Мүәллим шакирдләри өјрәдир, тәрбијәләндирир вә онлары камала чатдырыр. Мүәллимин һәр бир һәрәкәти шакирдләрдә мөһкәм из бурахыр вә тәсирли олур. Буна көрә дә мүәллимин иши, дәрси вә һәр бир һәрәкәти, хусусилә нитги сағ, сәлис вә нөгсансыз олмалыдыр.

Һәр бир мәдәни адам, хусусилә мұәллим—дил-әдәбијјат мұәллими сөзү јерли-јериндә ишләтмәли, сәһисиз данышмалыдыр. Көркәмли совет јазычысы М. Горки нитгин сағлығы вә тәмизлији һағгында данышаркән демишдир ки, дилин тәмизлији мәна дәгиглији вә онун кәскинлији уғрундақы мұбаризә, мәдәнијјәт силаһы уғрунда апарылан мұбаризәдир. Бу силаһ нә гәдәр кәскин олса вә нә гәдәр дүзкүң истигамәт алса, бир о гәдәр гиймәтли олар.

Совет адамының нитг мәдәнијјәти јүксәлмәдикчә, онун мәдәни сәвијјә чатмасыны да тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр.

Нитг мәдәнијјәти, грамматик чәһәтдән чумләләри дүзкүн гурмағ, фикри ајдын, дәгиг вә мәнтиги ардычылығла, әдәби бир дилдә, бүтүн тәләффүз нормаларыны кезләјәрәк, ифадә етмәји бачармағ демәкдир.

Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијинин Мүәллимләр Тәкмиләшдирмә Институту проф. А. Абдуллајевин «Мүәллимин нитг мәдәнијјәти һағгында» адлы китабчасыны нәшр етдирәрәк ону мұәллимләрин истифадәсинә вермишдир.

Өз әсәри илә мұәллиф охучуларыны Азәрбајҗанда нитг мәдәнијјәти тарихи, нитг мәдәнијјәтинә верилән тәләбләр, мұәллимин нитгинә мұвәфғәгәјјәт газандыран амилләр вә мұәллимин мұһазирәјә нечә һазырлашмасы мәсәләси илә таныш едир.

Китабчанын биринчи фәслиндә Азәрбајҗанда нитг мәдәнијјәти мәсәләсинин тарихиндән бәһс сдән мұәллиф јазыр:

Азәрбајҗанда вахты илә мөктәбләр ачыб, ушағларын тәлим-тәрбијәси илә мәшғүл олмуш габағчыл мұәллимләр, шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк үчүн бир сыра үсуллар тәтбиғ етмишләр. Ушағларда кәзәл, ифадәли нитг вәрдиши јаратмағ, вачиб бир мәсәлә кими, һәмишә онларын гаршысында дурмушду. Кәсмиш моллаханаларда да бә’зи мұтәрәғги мұәллимләр (мүдәррисләр) ушағларын нитгини зәнкиләшдирмәк, онлары бәдин сөз устасы кими јетишдирмәк үчүн мұәјјән үсуллардан истифадә едирдиләр.

Сонра мұәллиф бу һағда бир сыра марағлы фактлардан бәһс едир.

Әсәрин икинчи фәслиндә нитг мәдәнијјәтинә верилән тәләбләрдән бәһс олунур. Бунун әсас амили дили мүкәммәл билмәк, сөзләри мұвәфғәгәјјәтлә сечиб ишләтмәји бачармағ, фикри мәнтиги, ифадәли, ајдын вә парлағ сурәтдә изаһ сдә билмәк вә с. кәстарилир вә бу фактлар чанлы мисалларла изаһ олунур.

Мұәллиф һәмнин бәһси мұәллимин нитгинә верилән әсас тәләбләрлә јекунлашдырыр. Бу мәгсәдлә јазыр:—Мүәллимин нитгинә верилән әсас тәләб, онун сәдәлији, анлашығлы олмасы, јә’ни асан вә тез баша дүшүлмәси, шакирдләр онун дедикләрини чәтинлик чәкмәдән дәрк сдә билмәлидир...

Нәһәјәт, мұәллим сдә етмәлидир ки, онун нитгиндә јухарыдақы тәләбләрлә бәрәбәр: чанлылығ, образлылығ, чәлбедичилик дә олсун. Азәрбајҗан дилинин өзүнә мәхсус оријиналлығы, бәдиилик вә малаһәти вардыр. Мүәллим мәшғәлә заманы дилимизин бу мәзијјәтләриндән истифадә етмәји чәлышмалыдыр.

Үчүнчү фәсилдә мұәллимин нитгинә мұвәфғәгәјјәт газандыран амилләрдән бәһс олунур. Мұәллиф фәслин киришинә бәлә башлајыр:

— Мүәллимин нитгинә мұвәфғәгәјјәт газандыран әсас амилләрдән бири, онун тәдрис едәчәји материалы дәриндән вә јахшы билмәсидир. О,

идән данышачагыны жахшы билсә, һәммин материалын изаһы үчүн дә мұвафиг жоллар тапа биләр.

Дөрдүнчү фәсилдә мұәллимин мұһазирәжә һазырлашмасындан бәһс олунур. Бурада мұәллиф кәстәрир ки, мұәллимин синиф, ја аудиторја гаршысында чыхыша (мұһазирәжә) һазырлашмасы мұәјјән јарадычылыг просесидир. Оун чыхышы (мұһазирәси) башлыча олараг ики мәрһәләдән ибарәт олур: 1) охуначаг мұһазирә үчүн габагчадан көрүлмүш һазырлыг иши; 2) билаваситә мұһазирәжә һазырлашмаг иши.

Биринчи мәрһәләжә мұһазирәнин мөвзусуна даир әдәбијјат топламаг, һәммин әдәбијјаты нәзәрдән кечириб өјрәнмәк; икинчи мәрһәләжә исә мұһазирәнин план вә гурулушуну мұәјјәнләшдирмәк вә чыхыша һазырлашмаг лазымдыр...

Биз бурада «Мұәллимин нитг мәдәнијјәти һаггында» китабчасынын гыса хүласәсини шәрһ етмәклә кифәјәтләнирик. Лакин һәммин вәсантдән бүтүн фәнн мұәллимләринин столүстү бир вәсант кими истифадә етмәкләри хәјли фәјдалы һесаб едирик.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ»

Дил-әдәбијјат дәрсләринин тәдрисиндә мұәллимин чох бөјүк ролу илә бәрәбәр, програм вә дәрс китабларынын, програм материалларынын нүмүнәви бөлкүсүнүн дә хүсуси әһәмијјәти вардыр.

Мәктәбдә тәлим просесинин дүзкүн тәшкили вә мұвафғәгјјәти чох заман програм материалынын дүзкүн планлашдырылмасындан асылы олур. Буну нәзәрә алараг Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин Мұәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту «Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан програм материалларынын планлашдырылмасы» бөлкүсүнү китабча шәклиндә нәшр етмишдир.

Китабчада V—X синифләр үчүн дил-әдәбијјат фәнни үзрә програм материалларынын бүтүн бир дәрс или үчүн һәфтәләр үзрә нүмүнәви бөлкүсү верилмишдир. Бөлкү 1966—1967-чи дәрс или үчүн тәртиб едилмиш програм әсасән һазырланмышдыр.

Китабчанын киришиндә «Методик гејдләр» башлыгы алтында методик изаһат да верилмишдир. Бурада дејилир ки, програмда «Рабитәли нитг вә ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишафы үзрә апарылачаг ишләр» адлы хүсуси бөлмә верилмишдир. Бурада һәммин ишләрин мөзмуну вә буна верилән тәләбләр изаһ едилмишдир.

Рабитәли нитг инкишафы үзрә ифадә вә иншалар һәм азәри дили, һәм дә әдәбијјат фәнни һесабына апарылмалыдыр. Мұәллимин грамматик тәһлил-лә кениш јер вәсмәли, әмәли әһәмијјәтә малик олан грамматик гајда вә ганунларын шакирдләр тәрәфиндән дәриндән мәнимсәнилмәсинә наил олма-лыдыр... Бундан әлава әдәбијјат дәрсләриндә бәди әдәбијјатын ән жахшы нүмүнәләри илә шакирдләри таныш етмәк, әсәрләрин идеја мөзмунуну ояларә ајдынлашдырмәг вә әдәбијјат нәзәријјәсиндән мұәјјән мәлумат вәрмәк лазымдыр.

Әдәби әсәрләрин тәһлили заманы шакирдләрин фәаллыгына, мүстәгил-лијинә кениш јер верилмәлидир.

Мұәллимин ев иншаларынын апарылмасыны да јаддан чыхармамалыдыр. Кәчән дәрс илләриндән фәргли олараг бөлкүдә һәр инша јазы үчүн мөвзулар кәстәрилмишдир. Лакин мұәллимин шәрәитдән асылы олараг мөвзулары дәјишә биләр.

Гејддә, синифдәнхарич оху ишинин көкүндән жахшылашдырылмасы вә бу ишин мұәллимин диггәт мәркәзиндә сахланмасы да онларын нәзәринә хүсусилә чатдырылыр.

«ДИЛИН ЛҮГӘТ ТӘРҚИБИ ВӘ ГРАММАТИК ГУРУЛУШУ»

Һәр бир дилин лүгәт фонду о дилин гызыл фонду һесаб олунур. Лүгәт тәркиби дилин ән чевик, дәјишмәжә даһа чох мөјл едән, даим дәјишән бир һиссәсидир. Нәјәтдә, чәмијјәтдә әмәлә кәлән һәр бир јенилик, һәр бир дәјишклик биринчи нөвбәдә дилин лүгәт тәркибинә өз тәсирини кәстәрир.

Совет һакимијјәти илләриндә республикамызда итгисадијјатын, елм вә мәдәнијјәтин мисли көрүнмәмиш инкишафы нәтичәсиндә дилимиз һәм кәмијјәт, һәм дә кәјфијјәтчә хәјли дәјишмиш, оун әввәлки лүгәт тәркибинә күл-ли мигдардә јени сөз дахил олмуш, дилдә олан сөзләрин бир чохунда јени мәнәлар вә мәнә чаларлыгы әмәлә кәлмиш, бир сыра сөзләр исә дилдән ја тамамилә чыхмыш, ја да оуну пассив фондуна кәчмишдир.

Көрүндүјү кими дилин лүгәт тәркиби дилин мөвчудијјәти үчүн зәрури һиссәләрдән биридир. Беләликлә сөзүн һәм лүгәди, һәм дә грамматик мәнәсы олур.

Профессор Ә. М. Дәмирчизадәнин «Дилин лүгәт тәркиби вә грамматик гурулушу» адлы әсәриндә сөзүн һәм лүгәви, һәм дә грамматик мәнәсы һаггында данышылыр. Мұәллиф, һәммин мәсәләләрә әлағәдар олан ән зәрури анлајышлар һаггында әсәриндә изаһат верир.

Китабча али мәктәбләрин филолокија, дил-әдәбијјат фәкүлтәләриндә охујан тәләбәләр үчүн бурахылмышдыр.

Һәммин вәсантдән орта мәктәбин дил-әдәбијјат мұәллимләри, һабелә мараглананлар да истифадә едә биләрләр.

«ДИЛ ВӘ ДИЛИН ФОНЕТИК ВАҺИДЛӘРИ»

Дил ичтимаи һадисәдир. О, үнсидәтә вәситәси олараг инсанларә хидмәт едир. Бу о демәкдир ки, дил чәмијјәтдә фикир мұбадиләси вәситәси кими, адамларә бүтүн саһәләрдә бир-бирини баша дүшмәк вә иши биркә саһманә салмаг имканы верән бир вәситә кими хидмәт едир.

Буна көрә дә дили, оуну ганун-гајдаларыны һәр кәс—биринчи нөвбәдә тәләбәләр өјрәнмәлидирләр. Бу чәһәтдән АПИ-нин Азәрбајчан дилчилији кафедрасы тәрәфиндән нәшр едилмиш «Дил вә дилин фонетик ваһидләри» адлы китабча диггәти чәлб едир. Әсәрин мұәллифи профессор Ә. М. Дәмирчизадәдир. О, һәммин әсәриндә «Дилчилијә кириш» фәнни үзрә өјрәнилмәси зәрури олан бәзи мөвзулардан — о чүмләдән дил вә дилин фонетик ваһидләри һаггында данышыр. Мұәллиф кәстәрир ки, дил ичтимаи һадисәдир, лакин базис үзәриндә үстгурум дејил, синфи дә дејилдир. Дил чәмијјәтин бүтүн үзвләринә сјни дәрәчәдә хидмәт едән үмуми вә ваһид бир үнсидәтә вәситәсидир. Дилин гурулушу һәм чәмијјәтчә, һәм дә кәјфијјәтчә фәргләнән үнсүрләрин мұхтәлиф мәнәли вәзифәләр әсасында ганунаујгун әлағәләнмәсиндән јараныр. Буна көрә дә белә гурулушун үзви һиссәләри дилин ваһидләр һесаб олунур.

Дилин ән кичик ваһиди сәс, ортанчыл ваһиди сөз, ән бөјүк ваһиди исә чүмлә сајылыр. Бу ваһидләрин әлағәләнмәси үчүн дилдә бир сыра әлава ваһидләр—вәситәләр вә гајдалар да мөвчуддур.

Дилчилијдә дилин варлыгыны вә гурулушуну ајдынлашдырмаг үчүн башлыча олараг дилин ваһидләриндән, јәни дилин сәс тәркибиндән—фо-

нстик гурулушундан, дилин сөз таркибиндөн—лексик гурулушундан вә бу ваһидләрнн дәјишмәси — бирләшмәси ганун-гајдаларындан — дилин грамматик гурулушундан хусуси бәһс ачылыр... Бу һагда даһа әсәсли мә'лумат алмаг үчүн әсәри охумағы мәсләһәт билirik.

«МУАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ЛЕКСИК КАТЕГОРИЈАЛАР»

Һазырда лүгәви категорија, јә'ни лексик вә фразсоложи категорија мәсәләләри совет дилчилијиндә һәллинә хусуси әһтијач дујулан зәрури проблематик мәсәләләрдән бири кими гаршыда дурур.

Чүнки лүгәви категоријалар вә бунларын әләмәтләринә даир, демәк олар ки, индијә кими самбаллы материал јазылмамышдыр. Бу да онунла изаһ олунур ки, дилин дикәр сәһәләринә нисбәтән онун лүгәт таркиби аз тәдиг едилмишдыр. Һәмнин мәсәләнин өјрәнилмәсинә исә анчаг сон заманларда башланылмышдыр. Буна көрә дә А. Гурбановун охунмуш муһазирәнин ишмалы шәклиндә нашр олунмуш «Муасир Азәрбајчан дилиндә лексик категоријалар» адлы китабчасы гижмәтли сәјылмалыдыр. Әсәрдә мүәллиф шәри едир ки, дилин лүгәт таркиби кшиш лексик вә фразсоложи һадисәләрә, группара маликдир. Бу һадисәләри, групплары әтрафлы вә дәрнн өјрәнмәк, анчаг онлары бир-бириндән дөгиг шәкилдә фәрғләндирмәк, категорија һалында тә'јин етмәк әсасында мүмкүн ола биләр.

Даһа сонра мүәллиф јазыр ки, лексик категорија анлајышынын дүзкүн анлашылмасынын вә мүәјјәнләшдирилмәсинин һәм нәзәри, һәм дә әмәли әһмијјәти вардыр.

Лексик категорија—һәмчинс лексик һадисәләрин, јахуд сөзләрин мәч-мусудур.

Һәр бир лексик категоријанын ики чәһәти олур:

- а) дахили чәһәти, јә'ни лүгәви мә'насы,
- б) заһири чәһәти, јә'ни сәсләнмәси.

Бүгүн бунлардан сонра мүәллиф әсәриндә лексик категоријаларын тәснифи, лексик-үслуби категоријалар, үмумишләк сөзләр, поетик сөзләр вә с. һагында әтрафлы изаһат верир.

«ЧӘФӘР ЧАББАРЛЫ» (БИБЛИОГРАФИЈА)

Чәфәр Гафар оғлу Чаббарлы кечмиш Бақы губернијасынын Хизы кәвиндә јохсул бир кәндли әиләсиндә анадан олмушдур.

1907—1914-чү илләр. Әввәлчә Бақыда 7-чи «Рус-татар» мәктәбиндә, сонра Алексеев адына 3-чү али ибтидаи мәктәбдә илк тәһсилнин алмышдыр.

1916. «Нәсрәддин шаһ» пјесини јазмаға башламыш, һәмнин әсәри 1918-чи илдә тамамламышдыр.

1917. «Солгун чичәкләр» пјесини јазмышдыр.

1921. О, «Огтај елоғлу» пјесини јазмаға башламышдыр...

Лухарыдакы гејдләр көркәмли совет драматургу, классикләринмизин сырасында өзүнә фәхри јер газанмыш Чәфәр Чаббарлынын библиографическы һагында јени јазылмыш китабчадан нүмунә кәтирилимишдыр.

Ч. Чаббарлынын библиографическы сон дәфә 16 ил бундан әввәл чап олунмушдур.

Охучу вә тәдгигатчыларә көмәк мәгсәди илә китаб палатасы Ч. Чаббарлы библиографическынын даһа да тәкмилләшдирилмиш вә сон илләрнн әдәбијјатыны әһәтә едән јени тәртибатыны чап етмишдыр.

Библиографическыда көзәл сәнәт әсәрләри илә әдәбијјатымызын гызыл фондуна дахил олан исте'дадлы јазычынын әсәрләринин Азәрбајчан вә рус дилләриндәки әсәс нәшрләри, еләчә дә онун һагында әдәбијјатнын тәсвири верилмишдыр. Әз актуаллығыны итирмиш бә'зи мәнбәләр көстәричидә дахил едилмәмишдыр.

Охучуларын китабдан истифадә ишини асанлашдырмаг мәгсәди илә китабын ахырында көмәкчи көстәричиләр верилмишдыр.

«АЗӘРБАЈЧАН АДӘТ ВӘ ӘН'ӘНӘЛӘРИ»

Әввәлки нәсилләрин ән јахшы адәт вә ән'әнәләрини, мә'нәви кејфијјәтләрини мәннмсәмәк вә инкишаф етдирмәк, инди өлкәмиздә бир ән'әнәјә чеврилмишдыр. Јени мәрәсим вә бајрамлары јаймаг јени чәмијјәтин гәләбәси вә јени инсан тәрбијә едилмәси үчүн зәрури шәртләрдән бири олмушдур.

Өлкәмизин дикәр республикаларында олдуғу кими, Азәрбајчанда да јени адәт вә ән'әнәләрин јарадылмасына, онларын күтләвиләшдирилмәсинә диггәт кетдикчә даһа да артыр.

Мүәллифләрдән Ә. С. Мәммәдов вә Н. А. Гулијев јолдашлар «Азәрбајчан адәт вә ән'әнәләри» китабчасыны јазмышлар. Мүәллифләр бу китабчанда адәт вә ән'әнәләрин јаранмасындан, Азәрбајчан халгынын узун заманлардан бәри јашајараг, бизим күнләрә гәдәр кәлиб чатмыш бир сыра мүтәрәгги адәтләриндән, ән'әнәјә чеврилмиш бајрам мәрәсимләриндән, онларын хусусијјәтләриндән гысача бәһс едирләр. Лакин китабчанда әсәсин совет дөврүндә Азәрбајчанда јаранмыш јени ичтимаи-сијјәси, әмәк вә әнлә-мәншәт адәт вә ән'әнәләринин тәсвирини вермәк, бунларын әввәлки адәт вә ән'әнәләрлә гаршылыгы алағәләрини, бу адәтләрин тәблигиндә мәдәнијјәт еләринин, кәнд клубларынын вә дикәр мәдәни-маариф мүәссисәләринин ролуну көстәрмәкдән вә бунунла да бу муһум сәһәдә әлдә едилмиш тәчрүбәнин јайылмасына аз-чоһ хидмәт көстәрмәкдән ибарәтдир.

Бурасыны да гејд етмәлијик ки, билдијимиз кими, јени адәт вә ән'әнәләр мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб олан совет адамларынын биркә сә'ји нәтијәсиндә јараныр. Демәли, ајры-ајры республикаларын тәчрүбәсини өјрәнмәдән, јаймадан һамы тәрәфиндән гәбул едилә биләчәк јени адәт вә ән'әнәләр јаратмаг гејри-мүмкүндүр. Мүәллифләр буну нәзәрдә тутараг, бә'зи гардаш республикаларын тәчрүбәләриндән дә бурада јери кәлдикчә бәһс едирләр.

М. ШӘҺРИЈАР—«СЕЧИЛМИШ ӘСӘРЛӘРИ»

Азәрбајчанын чәнубунда јашајан халг ана дилиндә јаранан ше'рә бөјүк әһтијач һиссә едир. Белә бир әһтијач вә арзуу халгынын мәрд оғулларындан бири, исте'дадлы шаир Мәһәммәдхүссейн Шәһријар јеринә јетирмишдыр.

М. Шәһријар өзүнүн јүксәк сәнәт әсәри олан «Һејдәрбабаја салам» поемасыны доғма ана дилиндә јазмышдыр. Бу поема аз бир заманда һәқиқи шаирин өз вәтәниндә, һәтта вәтәнинин сәрһәдләриндән чоһ-чоһ узағларда белә өзүнә бөјүк һөрмәт газандырымышдыр.

Шаирин «Сечилмиш әсәрләри» китабына онун «Һејдәрбабаја салам» поемасынын һәр ики һиссәси, һәмчинин фарсчадан тәрчүмә едилмиш бир сыра поема, гәзәл, гәсиндә вә дикәр ше'рләри дахил едилмишдыр.

Исте'дадлы шаирин шәхси е'тирафына көрә бу әсәрин јараныб мејда-на чыхмасында әзиз вә меһрибан анасынын бөјүк ролу олмушдур.

О, «Һејдәрбабаја салам» поемасыны өзү дедији кими, ону дүңјалар дәдәр севдији догма халгына, гоһум-гардашларына, әзиз јерлилеринә итһаф етмишдир.

«Һејдәрбабаја салам» поемасы ики һиссәдән, 106 бәндән, 530 мисра-дан ибарәтдир.

Догма ана јурдуна вә халгына һәср етдији бу әсәрдә о, дәрин фәләфи фикирләр јүрүтмүшдур. Атом хүлјасы илә бәшәријјәти дәһшәтә салмаг иста-јән, инсанларын динч вә фәрәһли һәјатыны позмаға һәр чүр чан атан им-периалистләри гамчылајан шаир, сүлһү вә сәадәти тәһлүкә алтына ала-нлары, гәсбарлыг мәгсәди илә јени-јени силаһлар ихтира едәнләри лә'һәтлә дамғалајыр.

Шаирин чох һағлы гәнаәтинә көрә бүтүн вичданлы инсанлар вар гүв-вәләри илә чалышыб мұһарибәтин, ган төкмәнин, јер үзүндә јенидән фит-нә-фәсад төрәдәнләрин әләјинә чыхмалы, сүлһү һәр чүр тәһлүкәдән гору-малыдырлар.

Бунула јанашы олараг шаир «Һејдәрбабаја салам» поемасында Чә-нуби Азәрбајчанын фүсункар тәбиәтини, кәнд һәјатынын бир сыра хүсу-сијјәтләрини, ушағлыг дөрүнүн ширин хатирәләрини чох табии, сәмини, ејни заманда шаирәнә бир тәрздә ифадә вә тәрәннүм едир.

Шаир јазыб јаратдығы әсәрләриндә уста бир рәссам кими догма јур-дунун тәбиәтини елә реал вә һәғиғи бир усталыгла тәсвир едир ки, адам охудугча дојмағ билмир, һејран галыр. Әсәри охудугча вәтәнин көзәл мән-зәрәләри, Азәрбајчан кәндинин зәнкин һәјаты, догма јурдун бүтүн көзәл-ликләри көз табағында чанланыр.

М. Шәһријарын «Сечилмиш әсәрләри»нин тәртибатчысы вә редакто-ру Г. Бегдели һәмин әсәрә јаздығы мүғәддимдә јазыр:

— Севиндиричи һалдыр ки, јалныз Чәнуби Азәрбајчанда вә Иранда дејил, һәмчинин Совет Азәрбајчанында Шәһријарын сәсинә сәс верән, онун-ла һәмфикир, һәммәсләк олдугуну билдирән шаирләрин јени бир дәстәси јаранмышдыр. Онлар өз атәшин мисраларында Шәһријарын тимсәлинда Чәнуби Азәрбајчан халгынын ән көзәл нүмајәндәләри, халгын мә'нәви гүд-рәтини, ләјағәтини, исте'дад вә зәкасыны тәғдир вә тәрәннүм едирләр. Јал-ныз шаирләр дејил, јазычылар да Шәһријарын поезијасына бөјүк марағ көстәрир. Әһатәли мәғаләләр јазырлар.

Совет халқларына хүсуси мәһәббәт бәсләјән Шәһријар һәлә Бөјүк Вә-тән мұһарибәси илләриндә јаздығы мәшһур «Сталинград гәһрәманлары» поемасында совет адамларынын икидлик вә мәрдлијинә өз дәрин һүсн-рәғбәтини билдирмишдир.

М. Шәһријар анчағ мұасир Иран поезијасында дејил, һәмчинин Ја-хын вә Орта Шәргдә дә бөјүк һөрмәт газанмышдыр.

Охучуларымызын белә бир сима илә таныш олмалары мәгсәди илә шаи-рин «Сечилмиш әсәрләри»ни охумаларыны мәсләһәт билдирик.

«ИНЧӘСӘНӘТ ВӘ ДИН»

Һәмин китабчанын мұәллифи Ә. Әлијевдир, ону Азәрнәшр бурахмыш-дыр. Китабчада инчәсәнәт вә динин бир-биринә зидд ики мә'нәви саһә ол-масындан, инчәсәнәтин дини маһијјәт дашымасы һағғында һәр чүр мұа-сир идеалист-дини вә мүртәчә естетик тә'лимләрин тәнғидиндән, хүсусилә дини галығлара гаршы мұбаризәдә реалист инчәсәнәтин артан ролундан, онун бу саһәдә емоционал-эстетик имканларындан данышылыр.

Китабчада көстәрилер ки, гылынч күчүнә азәрбајчанлыларә гәбул етдирилмиш ислам дини маариф вә мәдәнијјәтин инкишафына чох бөјүк әнкәл төрәтмиш, зәһмәткеш халғ күтләләринә әзаб вә әзијјәтдән әләвә һеч бир шеј вермәмишдир. Ахирәт дүнјасынын варлығыны сүбут етмәјә чәһд едән дин хадимләри һәјатын көзәлликләриндән инсанларын истифа-дә етмәсинә гаршы чыхыр, мә'нәви естетик һәмәтләрдән фәјдаланмағы инсанлыға зидд һесаб едир, онлары зүлмәтдә, әтәләтдә јашамаға сөвг едирләр. Ислам дини адамларын шүуруну думанландырыр, һиссә вә ду-јуларыны күтләшдирир, онларә һәр шеји, һәтта өз варлығыны вә инсани ләјағәтләрини унутдурур. Мәһә буна көрә дә өз дөврүнүн јазычы вә мү-тәфәккирләри ислам дининин бу гәјдә вә ганунларына, зүлмәт сәлтәнәти-нә гаршы мұбаризә апармышлар. Ислам дининә гаршы мұбаризәдә классик Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин бөјүк әһәмијјәти дә бурадан ирәли кәлир.

Мұәллиф изаһыны давам етдирәрәк јазыр ки, дин вә чәһаләтә гар-шы мұбаризәдә, зәрәрли дини әдәт вә ән'әнәләрин арадан галдырылма-сында атенст мәзмунлу зәнкин классик бәдин ирсимиздән истифада едил-мәсинә чидди фикир верилмәлидир. Белә ки, дин вә чәһаләтин тәнғиди рус вә дүнја әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләри илә јанашы классик Азәрбајчан әдәбијјаты вә инчәсәнәти нүмајәндәләринин әсәрләриндә дә кенш јер тутур. Хүсусилә бу саһәдә М. Ф. Ахундов, Н. Б. Вәзиров, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузада, Н. Нәриманов, Ә. һагвердијевин ислам дини-ни, фырылдагычы молла вә ахундлары ифша едән әсәрләри, памфлет вә фелјетонлары, сосиоложи мәғаләләри чох бөјүк нәзәри вә әмәли әһәмијјә-тә маликдир.

Совет дөврү әдәбијјатымызда да мұасир инсан, онун әмәји, даһили, мә'нәви әләми тәсвир олунур, сосиалист әдәбијјаты совет адамыны әмәк-дә нүмунә олмаға, кечмишин галығларына гаршы мұбаризә апармаға, даим јенилик ахтармаға сәсләјир.

Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси Ч. Чаббарлынын јарады-чылығы кечмишин зәрәрли әдәт вә ән'әнәләринә, о чүмләдән дини әдәт вә ән'әнәләрә гаршы мұбаризәдә, бүтүн гүввәләрини халғ вә вәтән јолунда мү-

баризәжә һәср едән јени мѣфкурәли адамларын формалашмасында чох бөјүк әһәмийјәтә малиқдир.

Мүәллиф, дини галыглара гаршы мүбаризәдә бәдиғ әдәбијјатла јанашы, инчәсәнәтин диқәр нөвләринин, хусусилә рәссамлығ, радио, телевизия, театр, кино, мусигинин, һәмчинин, халғ јарадычылығы вә бәдин өзфәалијјәтин дә ролунун чох бөјүк олдугуну, инчәсәнәтин мүхтәлиф нөвләри вә жанрларыннан, хусусән кинодан вә театрдан көһнәлик галығларына гаршы мүбаризәдә истифадә олунамасынын зәрурилијјини дә көстәрир.

Китабчада, јени адәт вә ән'әнәләрин јарадылмасында һәртәрәфли инкишаф етмиш кәләчәјин адамынын һазырланмасында, јени коммунист мәнәвијјатынын тәшәккүлүндә зәһмәткешләрин естетик тәрбијәсиниң, совет әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин кениш халғ күтләләринә чатдырылмасынын бөјүк әһәмийјәти дәнә-дәнә шәрһ вә изаһ олунар.

1966-чы илдә «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

	№	Сәһ.
Нитг мәдәнијјәтинә диғгәти артырағ	III	3
Проф. А. Абдуллајев — Мүәллим мүһазирәжә нечә һазырлашмалыдыр?	I	3
Проф. А. Абдуллајев — Мүәллимин китабла ишләмәси һаггында	II	3
Проф. А. С. Абдуллајев — Мүәллимин кириш сөзү	IV	3
В. Абдуллајев — Шакирдләрин синифдәнкәнар гираәтин нечә тәшкил едирәм	I	25
Н. Абдуллајев — Орфоепик режимин тәшкилине даир	I	46
Аслан Асланов — Евфемизм һаггында	II	19
Новруз Абдуллајев — Әвәзлик бәһсинә анд илк дәрси нечә тәшкил едирәм	II	27
Мәммәд Абдуллајев — М. Горкинин «Фыртына гушу» һекајәсинин тәдриси тәчрүбәсиндән	II	77
Сабирә Абдуллајева — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрдә атеист-материалист дүнјакөрүшү јарадылмасы тәчрүбәсиндән	IV	92
С. Гулијева — Шакирд нитгинин инкишафында синиф гираәтинин ролу	I	30
Т. Гулијева — Дәрсдә шакирдләрин фәаллашдырылмасы мүһүм мәсәләдир	II	46
Дос. А. Гурбанов — Лүғәви архаизмләр вә онларын үслуби ролу	III	29
Дос. Ә. Гарабағлы — Мәктәбдә бәдин әсәрин тәһлили	IV	56
А. Еминов — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә атеизм тәрбијәсини нечә ашылајырам	III	91
Ч. Әһмәдов — X синифдә С. Вурғунун «Заманын бајрағдары» поемасынын тәдриси һаггында	I	76
Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб	II	83
Новруз Әлијев — С. Вурғунун «Зәнчинин арзулары» поемасыны X синифдә нечә тәһлим едирәм	II	55
К. Әлијев — Фразеолокијянын бәдин тәсвирдә ролу һаггында	III	43
Салман Әлијев — Бағлајычы бәһсинин өјрәдилмәсиндә мүһәјисәдән нечә истифадә едирәм	IV	26
С. Әһмәдов — Исим бәһсинин диалект шәраитиндә тәдрисинә даир	III	68
Сабир Әлијев — Классик ше'римизин формалары	IV	70
Ә. Исајев — Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини нечә инкишаф етдирирәм	II	49
М. Исмајылзадә — Шакирдләрә мөһкәм билик вә савадлы јазы вәрдишләри ашыламағ тәчрүбәсиндән	III	62
Ј. Јусифов — Әдәбијјат фәннинин тәдриси тәчрүбәсиндән	I	67

Јусиф Јусифов — «Өлүлөр» комедијасынын тәдриси заманы шакирдләрин елми-атенизм руһунда тәрбијә едилмәси тәчрүбәсиндән	IV	78
Ј. Кәримов — Ибтидан синифләрде шакирдләрин нитгини образдылығы үзәриндә иш	II	9
Ј. Ш. Кәримов — Суаллара чаваб	III	100
Гафар Кәндли — Сејид Әзим Ширваннин елми фәалијәти вә әдәби көрүшләри һаггында бәзи гејдләр	II	60
Ә. Кәлбәлијев — Дидактик ојунлардан сорғу васитәси кими истифаде етмәк тәчрүбәсиндән	III	74
Н. Күнәшли — Синифләнкәнар оху шакирдләрде мүстәгиллији, тәшәббүскарлығы, јарадычылығы инкишаф етдирән васитәдир	III	24
М. Мәммәдов — Ибтидан мәктәбде шакирдләрин нитгини образлы сөз вә ифадәләрлә зәнкинләшдирмәк јоллары һаггында	I	17
М. Мәммәдов — II синифде тематик дүгәт үзрә апарылан ишләр һаггында	IV	9
Чавад Мәммәдов — Ифадәли гираәт вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсиндә дил вә әдәбијат дәрсләринин бир-бири илә әлагәләндирилмәси	II	39
Ә. М. Мәммәдов — III синифде «Сифәт» бәһсинин тәдрисинә даир	III	5
Р. Мәһәррәмова — М. Ә. Сабирин сатираларында фе'ли синонимләр	III	35
Д. Мәммәдов — «Мешман» повестинин тәдриси просесиндә дүзлүк, доғручулуг вә мәнәви сафлыг әхлаг кодексинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән	III	80
Р. Нөврузов — Исмин јијәлик вә тә'сирлик һал шәкилчиләри илә омоним олан шәкилчиләрин тәдриси тәчрүбәсиндән	I	40
Б. Нәчәфов — Шакирдләрде рабитәли нитг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси тәчрүбәсиндән	IV	45
Сәмәндәр Рзајев — Фе'лин семантик нөвләри	IV	48
З. Сәмәдов — Совет әдәбијатынын тәдрисиндә гәһрәманларын әхлаги сифәтләринин өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән	I	53
З. Сәмәдов — Дил-әдәбијат кабинетинин тәшкили тәчрүбәсиндән	III	95
Әли Саләддин — Сабир ше'риндә фолклор нүмунәләри	II	68
Ш. Султанова — Изаһлы гираәт тә'лиминин тәһсил вә тәрбијәви әһәмијјәти һаггында	III	15
Г. Сүләјманов — «Почт гутусу» һекајәсинин нечә тәдрис едирәм	III	88
Һ. һачыјев — С. Ә. Ширваннин «Гафгаз» мүсәлманларына хитаб» ше'ринин тәдриси тәчрүбәсиндән	I	60

Һ. һачыммәдов — V—VII синифләрде бәдин әсәрләрдә тәбиәт вә әшја тәсвириндән нечә истифаде едирәм	III	84
Муса һачыјев — «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндәки бәзи дил хүсусијјәтләринин шакирдләрә өјрәдилмәси һаггында	IV	19
Нурпаша һүмәтов — Шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишафында јарадычы чалышмаларын ролу вә әһәмијјәти	IV	34
Нурулла Хәлилов — Азәрбајчан дили дәрсләриндә әјаниликдән истифаде һаггында	II	30
Б. Шүкүрова — Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәкдә әшја анлајышынын ролу	I	10
С. Шүкүров, Д. һачыјев — «Молла Нәсрәддин» вә ана дили	III	52
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик I, II, III, IV		87, 88, 105, 100
«Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәсинин 1966-чы ил үчүн тематик планы	I	95
1966-чы илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар	IV	109

Редаксия һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор мұавини), **М. А. Асланов**, **Ә. Гарабағлы**, **Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов**.

Чапа имзаланмыш 28/XI-1966-чы ил. Қағыз форматы $60 \times 84^{1/16} = 3,5$ қағыз вәрәги, 6,51 чап вәрәги.

ФГ 09668

Сифариш № 4671

Тиражы 6.281

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бақы 8-чи Хребтовы күчәси, 529-чу мәнәллә.

26 гал.

833
76302

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 4

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1966